

**Հրատարակությունն իրականացվում է Եվրոպական
հանձնաժողովի և Եվրոպայի խորհրդի համատեղ
ծրագրի աջակցությամբ**

Publication is financed by
the European Commission and the Council of Europe
Joint Programme

This book is published with the financial support of the European Commission and the Council of Europe Joint Programme "Fostering a Culture of Human Rights" to enhance a European culture of human rights in the countries of the South Caucasus and Ukraine.

Legal and Human Rights Capacity Building Division
Technical Co-operation Department Directorate of Co-operation
Directorate General of Human Rights and Legal Affairs Council
of Europe F-67075 Strasbourg Cedex

Գիրքը հրատարակվում է Եվրոպական հանձնաժողովի և Եվրոպայի խորհրդի «Մարդու իրավունքների մշակույթի խթանման» համատեղ ծրագրի միջոցներով մարդու իրավունքների եվրոպական մշակույթը Հարավային Կովկասի երկրներում և Ուկրաինայում զարգացնելու նպատակով:

Իրավական և մարդու իրավունքների զարգացման
ծրագրերի վարչություն

Տեխնիկական համագործակցության բաժին

Համագործակցության տնօրինություն

Մարդու իրավունքների և իրավական հարցերի
գլխավոր տնօրինություն

Եվրոպայի խորհուրդ
F-67075 Strasbourg Cedex

Տպագրվում է ՀՀ դատավորների միության խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր

ՎԱՅԵ ԵՆՓԻՔԱՐՅԱՆ

ՀՀ դատավորների միության գործադիր տնօրեն,
ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ասիստենտ,
իրավագիտության թեկնածու, դոցենտ

Անգլերենից նյութերի թարգմանությունը՝

Լուսինե Աբրահամյանի

Լեզվաոճական խմբագրումը՝

Աիդա Կարապետյանի

Սույն աշխատանքում ներկայացված են մտքի, խղճի, կրոնի ազատության իրավունքի հիմնախնդիրները Սարդու իրավունքների եվրոպական կոմիտեի լուսի ներքո: Միաժամանակ վերլուծված են խնդրո առարկայի վերաբերյալ Սարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի մոտեցումներն ու նախադեպային պրակտիկան:

Ձեռնարկը նախատեսված է լուրջ օգնություն ցույց տալու իրավաստեղծ, իրավակիրառ ու գիտական գործունեությամբ զբաղվող անձանց, ինչպես նաև կարող է օգտագործվել ուսումնական նպատակներով:

Մտքի, խղճի եվ կրոնի ազատություն

Մարդու իրավունքների եվրոպական
կոնվենցիայի իրականացման ուղեցույց

Զիմ Մուրդոք

Ձեռնարկներ մարդու իրավունքների վերաբերյալ. թիվ 9

FREEDOM OF THOUGHT, CONSCIENCE AND RELIGION

**A guide to the implementation
of Article 9 of the European Convention
on Human Rights**

Jim Murdoch

Human rights handbooks, No. 9

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՏԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ**

**Մտքի, խղճի
եվ կրոնի ազատություն**

ՀՀ դատավորների միության գործադիր տնօրեն,
ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ասիստենտ,
իրավագիտության թեկնածու, դոցենտ
ՎԱՅԵ ԵՆԳԻԲԱՐՅԱՆԻ խմբագրությամբ

**Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2008
«ՎՆՏԱՐԵՍ»**

**ASSOCIATION OF JUDGES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA**

**FREEDOM OF THOUGHT,
CONSCIENCE AND RELIGION**

Edited by
VAHE YENGIBARYAN

Executive Director of the Association of Judges of the
Republic of Armenia,
Professor of YSU Law Faculty, PhD in Law,
Associate Professor

**Y E R E V A N 2008
ANTARES**

**ՀՏԴ 347
ԳՄԴ 67.99(2)3
Ե 472**

**Ենգիբարյան Վահե
Ե 472 Մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն: Եր.:
Անտարես, 2008թ., 88 էջ:**

ISBN 978 - 9939-51-087-3

ԳՄԴ 67.99(2)3

- © ՀՀ դատավորների միություն
- © Ենգիբարյան Վահե
- © Անտարես

ԵՐԵՎԱՆ 2008

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածը

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը	11
Ներածություն	11
Մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն. ընդհանուր դիտարկումներ	14
Առաջինը և ամենախիստը՝ 9-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ ...	16
Երկրորդ, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածը կրթության իրավունքի համատեքստում նախատեսում է, որ.	16
Երրորդ, Կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածն ուղղակի հղում է կատարում կրոնական համոզմունքներին՝ որպես խտրական վերաբերմունքի համար արգելված հիմքի օրինակ.	16

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի

9-րդ հոդվածի մեկնաբանություն. ընդհանուր դիտարկումներ

Ներածություն	17
9-րդ հոդվածի կիրառումը. հարցերի ցանկ	19
Հարց առաջին. Արդյոք զանգատը 9-րդ հոդվածի շրջանակներում է:	20
Ի՞նչ է նշանակում «միտք, խիղճ և կրոն»	21
Ներպետական օրենսդրություն	22
Կրոնը կամ համոզմունքները դավանելը	25
9-րդ հոդվածի հավաքական իմաստը	27
9-րդ հոդվածի խմբակային կողմը և «զոհի» կարգավիճակի ճանաչումը	28
9-րդ հոդվածով նախատեսված սահմանափակումները	30
Հարց երկրորդ. Արդյոք առկա՞ է 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտություն, թե՛ ոչ:	31
Պոզիտիվ (դրական) պարտականություններ	32
Ծառայությունը և մտքի, խղճի ու կրոնի ազատությունը	34
Կրոնական կանոնների պատշաճ ճանաչման թույլտվություն	36
Հարց 3. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի դավանման սահմանափակումը համապատասխանում է ճանաչված իրավաչափ մպատակներից առնվազն մեկին, թե՛ ոչ:	39
Հարց 4. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի «դավանման» սահմանափակումը «նախատեսված է օրենքով», թե՛ ոչ:	41

Հարց 5. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի «դավանման» սահմանափակումը «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում», թե՛ ոչ:	44
Անհրաժեշտությունը և համաչափությունը և «ժողովրդավարական հասարակության» էությունը	45
Գնահատման սահմանագիծ	47
9-ՐԴ ՀՈԴՎԱԾԻ ՆԵՐՔՈՒ ՄՏՔԻ, ԽՂԵԻ ԵՎ ԿՐՈՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԸ	50
Զինվորական բնույթի ծառայություն և կրոնական համոզմունքներ	50
«Եկեղեցական տուրք» վճարելու պահանջը	51
Դրես կողը	53
Բանտարկյալներն ու կրոնական համոզմունքները	57
Դավանափոխություն	58
Միջամտություն կրոնական միավորումներում հավատացյալների միջև ներքին տարածայնություններին	62
Պետական գրանցման պահանջը	65
Վերահսկողություն ծեսերի անցկացման վայրերի նկատմամբ	68

**ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԿՈՆՎԵՆՑԻԱՅԻ
ՆԵՐՔՈՒ ՓՈԽՎԱՊԱԿՑՎԱԾ ԵՐԱՇԽԻՔՆԵՐԸ,
ՈՐՈՆՔ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՆ ՀԱՍՈՉՄՈՒՆՔԻ**

ԿԱՍ ԿՐՈՆԻ ԱԶԱՏ ԻՐԱՎԱՆԱՑՄԱՆ ՎՐԱ	71
Կրոնական համոզմունքներ և կրթություն. թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդված	71
Արտահայտվելու և մտքի, խղճի ու կրոնի ազատություն. 10-րդ հոդված	73
Բժշկական օգնության հարցեր. 8-րդ հոդված	77
Կրոնի կամ համոզմունքի վրա հիմնված՝ Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքներն իրականացնելու խտրականության արգելում. 14-րդ հոդված	78
Եկեղեցական մարմինների կողմից ընդունված որոշումների պետական ճանաչումը. 6-րդ հոդված	82
Եզրակացություն	83

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածը

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք. այս իրավունքը ներառում է իր կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու ազատությունը և դրանք ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ և հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով, քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով արտահայտելու ազատություն:

2. Սեփական կրոնը կամ համոզմունքները դավանելու ազատությունը ենթակա է միայն այնպիսի սահմանափակումների, որոնք սահմանված են օրենքով և անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի պաշտպանություն հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության կամ բարոյականության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների»:

Ներածություն

Սույն ձեռնարկում ուսումնասիրվում են մտքի, խղճի և կրոնի ազատության շրջանակները և բովանդակությունը, ինչպես երաշխավորված է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայով և պարզաբանված է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (այսուհետ՝ Ստրասբուրգի դատարան) պրակտիկայի և մախկին՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական հանձնաժողովի (այսուհետ՝ Հանձնաժողով) կողմից: 9-րդ հոդվածը ներառում է անձի հիմնական համոզմունքների համակարգի և ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ, հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով դրանք արտահայտելու իրավունքի պաշտպանությունը: Պրակտիկայից պարզվում է, որ պետական մարմինները պետք է ոչ միայն պարտավորություն կրեն հրաժարվելու այնպիսի գործողություններից, որոնք միջամտություն են մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրականացմանը, այլև նրանք որոշակի հանգամանքներում պետք է գործուն միջոցներ ձեռնարկեն այս իրավունքները պահպանելու և պաշտպանելու համար: Այս իրավունքները կարող են լինել ոչ առանձնապես ծավալուն՝ ի տարբերություն Կոնվենցիայի այլ դրույթների կիրառման պրակտիկայի, սակայն դրանք հաճախ որոշակի բարդություններ են ստեղծում և դրանց մեծ մասն ունի համեմատաբար նոր ակունքներ:

Այս համառոտ տեղեկատուի ստեղծումը նպատակ է հետապնդում աջակցել դատավորներին, համապատասխան պետական մարմիններին և պրակտիկ իրավաբաններին, ովքեր կարիք կունենան ըմբռնելու Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի պրակտիկան՝ Կոնվենցիան ներպետական օրենսդրությունում և վարչական պրակտիկայում կիրառելիս: Կոնվենցիայով նախատեսված երաշխիքների կիրառման ապահովումը պետական մակարդակում՝ իրենից ներկայացնում է առաջնային պատասխանատվություն: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի վրա հիմնված չափանիշները և ակնկալիքները կարող են իրենց տարածումը գտնել ողջ եվրոպայում, սակայն պաշտպանության համակարգի երկրորդական բնույթը կտրականապես պահանջում է, որպեսզի ներպետական որոշում կայացնողները և, առաջին հերթին, ներպետական դատավորները, կյանքի կոչեն այս իրավունքները ներպետական օրենսդրությունում և պրակտիկայում: Այդուհանդերձ, սա կարող է դիտվել սոսկ որպես տեղեկատու, այլ ոչ թե որպես վերջնական գիտական աշխատանք: Չի կարելի նաև ասել, որ Ստրասբուրգի դատարանը ներկայացրել է 9-րդ հոդվածի լիարժեք, բազմակողմանի մեկնաբանություն, քանի որ այն դեռ հնարավորություն չի ունեցել ներկայացնելու խնդրո առարկայի պաշտոնական մեկնաբանությունը՝ բոլոր տեսանկյուններից, և որոշ հարցեր մնացել են չքննարկված: Մյուս մտավախությունն այն է, որ այս աշխատանքը չի կարող պատասխանել այն հարցին, արդյո՞ք՝ ներպետական օրենսդրությունն ինչ կչի՞ռ պետք է տա Կոնվենցիային (այն է՝ արդյո՞ք Կոնվենցիան պետք է դիտվի որպես գերակա իրավաբանական ուժ ունեցող, թե՛ միայն խթանիչ ուժ ունեցող): Այս հարցն ունի լիովին ներպետական նշանակություն, սակայն, արդյո՞ք Կոնվենցիան ունի գերակայություն ներպետական օրենսդրության նկատմամբ, թե՛ ոչ (ինչպես շատ եվրոպական երկրներում) հարցը չի կարող քննարկվել նմանատիպ աշխատանքում:

Մյուս կողմից, վեր է հանված այն հարցը, թե ինչպես ներպետական դատարանի դատավորը կամ պետական պաշտոնյան պետք է մոտենան երաշխիքները կիրառելու հարցին: Այս հարցն իր հերթին պահանջում է անդրադառնալ նախադեպային իրավունքին: Կոնվենցիայի տեքստը լոկ երաշխիքները հասկանալու ելակետ է: Մայրցամաքային իրավական ավանդույթներ ներկայացնող իրավաբանների համար կարող է առաջանալ հետագա պարզաբանման կարիք: Ինչպես նշել է Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի նախագահը՝ «Նախադեպի ոչ ծայրահեղ դոկտրինան» ծառայում է այն բանին, որպեսզի ցուցումներ տրվեն տեղական դատարաններին և որոշում ընդունողներին՝ մարդու իրավունքների պաշտպանության զարգացման ուղղությամբ: «Նախադեպի այս դոկտրինան» կարևոր է՝ ելնելով իրավական ճշգրտության և

օրենքի առաջ հավասարության շահերից: Բացի դրանից, այն «դանդաղեցված է», որպեսզի Կոնվենցիան շարունակի արտացոլել հասարակության ձգտումների և արժեքների փոփոխությունները: Նախադեպային իրավունքի ուսումնասիրությունը նաև թույլ է տալիս գնահատել այն հիմնարար արժեքները, որոնք ամրապնդում են այս իրավունքը: Այս հիմնական ենթադրությունները հաճախ տարբերվում են Ստրասբուրգի դատարանի վճիռներից, քանի որ փորձ է արվել մշակել սկզբունքներ, որոնց պետք է հետևեն տեղական դատարանները և բարձրաստիճան պաշտոնյաները: Այդպիսով, դա է Ստրասբուրգի դատարանի նախադեպների կարևոր կանխորոշիչ հատկանիշը, քանի որ, չնայած կարող է չլինել պատրաստի, մատչելի նախադեպ ներպետական իշխանությունների համար, հիմնական պատճառը և սկզբունքը պետք է ուղղություն ցույց տան և գործեն:

Եվ, վերջապես: Նախ, այս ձեռնարկը հիմնականում կապված է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի հետ: Այդուհանդերձ, խղճին և կրոնին վերաբերող հարցեր կարող են լինել Կոնվենցիայի ցանկացած մասում, այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է համարվել հակիրճ հղում կատարել որոշակի երաշխիքներին, որոնք որոշ առանձնահատուկ ազդեցություն ունեն մտքի, խղճի և կրոնի ազատության վրա: Մասնավորապես, ինչպես պարզվում է ուսումնասիրությունից՝ 9-րդ հոդվածն ինչպես բառացիորեն, այնպես էլ դրա մեկնաբանման հիմքում ընկած արժեքների առումով սերտորեն կապված է արտահայտվելու ազատության իրավունքի մասին 10-րդ հոդվածի և 11-րդ հոդվածով նախատեսված հավաքների և միավորման ազատության իրավունքի հետ: Այն նաև ամրապնդված է թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածով, որը նախատեսում է, որ ծնողների կրոնական և փիլիսոփայական հանդուժմունքները համաձայնեցված են իրենց երեխաների կրթությանն առնչվող սկզբունքի հետ: Երկրորդ, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի ներքո պետության պարտականությունների սահմանները քննարկելիս անհրաժեշտ է որոշել՝ արդյո՞ք այս պարտականությունները որևէ կերպ փոփոխվել են, թե՛ ոչ: Մասնավորապես, 57-րդ հոդվածը Կոնվենցիան ստորագրելիս կամ դրա վավերացումը հետաձգելիս թույլ է տալիս պետությանը վերապահում կատարել Կոնվենցիայի ցանկացած դրույթի կապակցությամբ այն չափով, որ իր տարածքում գործող ոչ մի օրենք չհակասի տվյալ դրույթին:

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատություն. ընդհանուր դիտարկումներ

Կրոնի, խղճի ու մտքի ազատությունը հարգելու երաշխիքներն անխուսափելիորեն հիմնված են ազատ ժողովրդավարական հասարակությունների սահմանադրական կարգերի, ինչպես նաև միջազգային և մարդու իրավունքներին առնչվող ներպետական փաստաթղթերի վրա: Դրանք արտացոլում են այս փաստաթղթերը կազմելիս առկա հարցերը: Օրինակները շատ են, յուրաքանչյուրը հավանական աննկատ տարբերվող ուժով: Մասնավորապես, 1948 թվականի Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի 18-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և հավատի ազատության իրավունք. այդ իրավունքը ներառում է իր կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու ազատություն, և իր հավատը կամ համոզմունքը ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ մեկտեղ դավանելու, հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով ուսմունք քարոզելու, ծիսակատարություն, կրոնական պաշտամունք եւ արարողություններ կատարելու ազատությունը»: Ամբողջական ձևակերպումը (որը ներառում է հղում ուսուցմանը, սակայն չի պարունակում կրոնական համոզմունքը փոխելու իրավունքի հստակ ճանաչում) տրված է 1966 թվականի Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրում.

«1. Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք. այդ իրավունքն ընդգրկում է սեփական ընտրությամբ կրոն կամ համոզմունք ունենալու կամ ընդունելու ազատությունը, եւ ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ միատեղ և հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով իր կրոնն ու համոզմունքները դավանելու ազատությունը, պաշտամունքի իրականացման, կրոնական արարողությունների և վարդապետությունների իրականացման ազատությունը:

2. Ոչ ոք չպետք է ենթարկվի այնպիսի հարկադրանքի, որը նսեմացնում է իր ընտրությամբ կրոն կամ համոզմունքներ ունենալու կամ ընդունելու ազատությունը:

3. Կրոնին կամ համոզմունքներին դավանելու ազատությունը ենթարկվում է միայն օրենքով սահմանված դեպքերում և հասարակական անվտանգության, կարգուկանոնի, առողջության ու բարոյականության, ինչպես եւ այլոց հիմնական իրավունքների ու ազատությունների պահպանման համար անհրաժեշտ սահմանափակումների:

4. Սույն դաշնագրի մասնակից պետությունները պարտավորվում են հարգել ծնողների եւ համապատասխան դեպքերում օրինական

խնամակալների ազատությունը ապահովելու իրենց երեխաների կրոնական ու բարոյական դաստիարակությունը սեփական համոզմունքներին համապատասխան»:

Նման երաշխիքներ արտացոլված են տեղական մակարդակի այլ փաստաթղթերում: Օրինակ, Մարդու իրավունքների ամերիկյան կոնվենցիայի 12-րդ հոդվածի համաձայն՝ խղճի և կրոնի ազատությունը ներառում է «կրոնը կամ համոզմունքները պահպանելու կամ փոխելու ազատությունը և կրոնը կամ համոզմունքներն ընդունելու կամ տարածելու ազատությունը՝ ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ, հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով», մինչդեռ Մարդու և ժողովրդի իրավունքների մասին աֆրիկյան խարտիայի 8-րդ հոդվածի համաձայն՝ «երաշխավորվում է խղճի, մասնագիտության և կրոնի անկաշկանդ տարածման ազատությունը», նաև՝ «ոչ ոք չպետք է ենթարկվի այնպիսի ներգործության, որը կլինի միջամտություն այս ազատությունների իրականացմանը, բացառությամբ օրենքով կամ կարգով նախատեսված դեպքերի»:

Մարդու իրավունքների նման փաստաթղթերում մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունն անխուսափելիորեն ամրապնդվում է դավանանքի հիման վրա խտրականության արգելմամբ՝ այն ակնհայտ պատճառով, որ այն պարզապես կարող է ազդեցություն ունենալ այդ իրավունքի արդյունավետ իրականացման վրա: Այդուհանդերձ, առկա է առավել հիմնարար սկզբունք՝ «մարդկանց միջև խտրականությունը՝ կրոնի և համոզմունքի հիման վրա, առաջ է բերում մարդու արժանապատվության նվաստացում և Միացյալ ազգերի փաստաթղթի սկզբունքների ժխտում»: 1990 թվականի Կոպենհագենի համաժողովը հետագայում «ակնհայտորեն և աներկբա դատապարտում է տոտալիտարիզմը, ռասայական և էթնիկական ատելությունը, անտիսեմիտիզմը, քսենոֆոբիան և ցանկացած անձի նկատմամբ խտրականությունը, ինչպես նաև հետապնդումը կրոնական և զաղափարական հողի վրա»: Կրոնական ֆունդամենտալիզմի վերածնունդը (հատկապես ուղեկցված մացիոնալիզմով) ձևավորում է բազմակարծության և հասարակության հանդուրժողականության կոչ:

Այդպիսով, մարդու իրավունքներն ամրագրող փաստաթղթերը, որպես կանոն, նախատեսում են մտքի, խղճի և կրոնի անձնական և խնդրակային ազատություն՝ երեխաների կրթության ապահովման առնչությամբ ծնողների համոզմունքների կապակցությամբ, և կրոնի կամ համոզմունքի հիման վրա խտրականության արգելման նպատակով: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում մտքի, խղճի և կրոնի կամ համոզմունքի ազատության այս առանցքային տեսակետները նախատեսված են երեք առանձին դրույթներում:

Առաջինը և ամենախիստը՝ 9-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ

1. Յուրաքանչյուր ոք ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատության իրավունք. այս իրավունքը ներառում է իր կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու ազատությունը և դրանք ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ և իրապարակավ կամ մասնավոր կարգով, քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով արտահայտելու ազատություն:

2. Սեփական կրոնը կամ համոզմունքները դավանելու ազատությունը ենթակա է միայն այնպիսի սահմանափակումների, որոնք սահմանված են օրենքով և անհրաժեշտ են ժողովրդավարական հասարակությունում՝ ի պաշտպանություն հասարակական անվտանգության, հասարակական կարգի, առողջության կամ բարոյականության կամ այլ անձանց իրավունքների և ազատությունների:

Երկրորդ, Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածը կրթության իրավունքի համատեքստում նախատեսում է, որ.

Ոչ մեկին չի կարելի մերժել կրթության իրավունքը: Պետությունը կրթության և ուսուցման բնագավառում իր ստանձնած ցանկացած գործառույթ իրականացնելիս հարգում է ծնողների՝ զավակների համար իրենց կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքներին համապատասխան կրթություն եւ ուսուցում ապահովելու իրավունքը:

Երրորդ, Կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածն ուղղակի հղում է կատարում կրոնական համոզմունքներին՝ որպես խտրական վերաբերմունքի համար արգելված հիմքի օրինակ.

Սույն Կոնվենցիայում շարադրված իրավունքներից եւ ազատություններից օգտվելը ապահովվում է առանց խտրականության, այն է՝ անկախ սեռից, ռասայից, մաշկի գույնից, լեզվից, կրոնից, քաղաքական կամ այլ համոզմունքից, ազգային կամ սոցիալական ծագումից, ազգային փոքրամասնությանը պատկանելուց, գույքային դրությունից, ծննդից կամ այլ դրությունից:

14-րդ հոդվածում ամրագրված՝ խտրականության արգելումը պարզապես սահմանափակ է, քանի որ այն վերաբերում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում միայն «որպես առաջնային նախատեսված իրավունքներին և ազատություններին»: Սակայն նաև կարևոր է նշել, որ թիվ 12 արձանագրությունը սահմանում է խտրականության առավել ընդհանուր արգելում՝ նախատեսելով, որ «Օրենքով սահմանված ցանկացած իրավունքի կիրառումը պետք է երաշխավորվի առանց խտրականության որեւէ դրսեւորման, օրինակ՝ սեռի, ռասայի,

գույնի, լեզվի, կրոնի, քաղաքական կամ այլ կարծիքի, ազգային կամ սոցիալական ծագման, ազգային փոքրամասնության պատկանելության, սեփականության, ծննդյան կամ այլ կարգավիճակի հիման վրա»։ Այդպիսով, թիվ 12 արձանագրությունն ընձեռում է լրացուցիչ պաշտպանություն խտրական վերաբերմունքի դեմ՝ այն պետություններում, որոնք վավերացրել են այս Կոնվենցիան։ (Այն պետություններում, որոնք մաս եվրոպական միության անդամներ են, այժմ գործում է մաս լրացուցիչ պաշտպանություն խտրականության դեմ աշխատանքի և զբաղվածության բնագավառներում)։

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի մեկնաբանություն. ընդհանուր դիտարկումներ

Ներածություն

Մինչև վերջին ժամանակները Ստրասբուրգի դատարանի և նախկին Հանձնաժողովի՝ 9-րդ հոդվածին առնչվող դատական պրակտիկան բավականին սահմանափակ էր։ Իրավագիտությունը հակված էր խմբվելու առանձին խնդիրների շուրջ՝ այնպիսիք, ինչպիսիք են կրոնի ազատությունը կալանավայրերում և համոզմունքները հարգելու և աշխատանքում պայմանագրային պարտականությունների միջև առկա վեճերը։ Ուստի առկա էին համեմատաբար սակավաթիվ գործեր, որոնցում շոշափվող խնդիրն առնչվում էր համոզմունքների ընդհանուր դրսևորմանը։ Հավանաբար դա մատնացույց էր անում, որպես կանոն, այս երաշխիքի հետ համաձայնեցվածության բարձր մակարդակը, քանի որ կրոնական և փիլիսոփայական հանդուրժողականությունը և բազմատարրությունը եվրոպայի խորհրդի անդամ պետությունների մեծ մասում այդ շրջանում անհայտ արժեքներ էին։ Արդյունքում, 9-րդ հոդվածը մեկնաբանողների համար բավ էր տարբերակել որևէ հիմնարար սկզբունք և արժեք, որոնք կտային այս երաշխիքի մեկնաբանությունը։ Վերջին տարիներին, այդուհանդերձ, Ստրասբուրգի դատարանը կոչված է ներկայացնելու 9-րդ հոդվածի ծավալը և բովանդակությունը թվով ավելացող առանցքային գործերում, որոնք պարունակում են այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են հոգեորոշյալ (պրոգելիտիզմով) տարբերվողները, պաշտամունքի տեղերի թույլտվություն տրամադրելը կամ կրոնական մարմինների գրանցումը մերժելը և հասարակական վայրերում կրոնական խորհրդանիշեր կրելը արգելելը։ Նման վճիռները հնարավորություն են տվել Ստրասբուրգի դատարանին ընդգծել այն խիստ չափանիշները, որոնք տեղական իշխանությունները պետք է պահպանեն, երբ ցույց են տալիս

ցանկացած անհրաժեշտություն 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքի իրականացմանը միջամտելու համար, բայց նաև ընդգծելու այն առանցքային կարևորությունը, որ ունի կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքը եվրոպական հասարակությունում: Այդ պատճառով ըստ երեւոյթին արդարացի է եզրակացնել, որ 9-րդ հոդվածին առնչվող որոշումների և վճիռների հիմնական պատճառաբանությունը ոչ միշտ է եղել պարզ, սակայն այժմ առկա է Ստրասբուրգի դատարանի ցուցումներից դուրս սկզբունքի և դրա էության առավել լայն ընկալում:

Այնուամենայնիվ, 9-րդ հոդվածին առնչվող առկա դատական պրակտիկան դարձյալ համեմատաբար հազվադեպ է: Ինչպես նշվեց, 9-րդ հոդվածը թե՛ տեքստով, թե՛ պարունակած արժեքներով մեծապես նմանվում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում առկա հարակից սկզբունքներին: 9-րդ հոդվածը սահմանում է դրույթ ոչ միայն մտքի, խղճի և համոզմունքի վերաբերյալ, այլ նաև դրանց ակտիվ դրսևորման: Այդպիսով, թե՛ տեքստային ձևակերպման և թե՛ հիմնական բովանդակության առումով առկա է ակնհայտ կապ արտահայտվելու և հավաքների ու միավորման ազատության իրավունքի միջև, որոնք ամրագրված են 10-րդ և 11-րդ հոդվածներում: Շատ դիմումներ, որոնք վկայակոչում են ժողովրդավարական հասարակության կյանքին մասնակցելու անձի իրավունքի խախտում, նույնպես կարող են պարունակել հղում 9-րդ հոդվածին: Այդուհանդերձ, Ստրասբուրգի դատարանն ունի շատ օրինակներ, որոնցով կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ դիմումում բարձրացված խնդիրները կարող են լավագույնս լուծվել՝ հղում կատարելով այս երկու սկզբունքներից մեկին կամ մյուսին, այսինքն՝ լուծելով հարցն այնպես, ինչպես լուծվում են 10-րդ հոդվածով սահմանված արտահայտվելու ազատությանն առնչվող հարցերը, կամ ինչպես դա տեղի է ունենում 10-րդ հոդվածով սահմանված՝ հավաքների ազատության սկզբունքի սահմաններում: 9-րդ հոդվածը միաժամանակ պարունակում է որոշակի արժեքներ, որոնք կապված են 8-րդ հոդվածով սահմանված անձնական կյանքը հարգելու պահանջի հետ: Այն սերտ կապ ունի նաև թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի իմաստով իրենց երեխաների ուսուցումը կազմակերպելու կապակցությամբ սեփական փիլիսոփայական և կրոնական համոզմունքներն ունենալու ծնողների իրավունքների հետ: Այս երկու երաշխիքներն էլ կարևոր են անձի անհատականությունը պաշտպանելուն և դաստիարակելուն օժանդակելու համար: Չնայած այստեղ նույնպես կարող է առավել հարմար լինել 9-րդ հոդվածի ներքո դիմողի բարձրացրած հարցը լուծել այս տարբեր դրույթներից մեկի իմաստով: Բացի դրանից, համոզմունքի և խղճի դրսևորումը կարող է բարձրացվել այլ երաշխիքների ներքո, ինչպիսիք են 6-րդ հոդվածը, երբ դա վերաբերում է հավատացյալ հանրության քաղաքացիական իրա-

վունքները պարզելու նպատակով դատարան դիմելու իրավունքին: Հակիրճ՝ շատ դիմողներ կարող են ձգտել հարցեր բարձրացնել այս երաշխիքի ներքո, բայց հաճախ կարող է առավել հարմար լինել հարցի լուծումը գտնել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի փոխկապակցված դրույթների ներքո:

9-րդ հոդվածի կիրառումը. հարցերի ցանկ

9-րդ հոդվածի առաջին կետը հռչակում է մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը, բայց երկրորդն ընդունում է, որ այս երաշխիքը բացարձակ չէ: Առաջին կետն ակնհայտորեն կրում է Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի տեքստի ազդեցությունը, մինչդեռ երկրորդ կետը մեծապես կրկնում է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում՝ ընդհանրապես, և հատկապես ակնհայտորեն 8, 10 և 11-րդ հոդվածներում հանդիպող էական, մրցակից մոտեցումների դեմ անձնական իրավունքների հավասարակշռման համար օգտագործվող ձևակերպումը: (Այս ձևակերպումը, իր հերթին, հանդիպում է նաև Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային հռչակագրի 18-րդ հոդվածում): Համապատասխանաբար, տեքստային ձևակերպումը մատնանշում է անհրաժեշտությունն առաջին հերթին որոշելու՝ արդյոք 9-րդ հոդվածը կիրառե՞լի է, թե՛ ոչ, և եթե՛ այո, ապա՝ արդյո՞ք ազդեցությունը ևս առաջացնում է այս երաշխիքի խախտում: Այս նպատակով մշակվել է մանրամասն ցանկ.

1. Ո՞րն է առանձին երաշխիքի շրջանակը:

2. Արդյո՞ք տեղի է ունեցել երաշխավորված իրավունքին միջամտություն, թե՛ ոչ:

3. Արդյո՞ք միջամտությունն ունի իրավաչափ նպատակ, թե՛ ոչ:

4. Արդյո՞ք միջամտությունը «համապատասխանում է օրենքին», թե՛ ոչ:

5. Արդյո՞ք միջամտությունը «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում», թե՛ ոչ:

Այդպիսով, 9-րդ հոդվածի կիրառելիությունը տարբերվում է ցանկացած միջամտության արդարացումից: (Հարկ է մշել, որ և՛ կիրառելիությունը, և՛ արդարացումը տարբերվում են Ստրասբուրգի դատարան ներկայացված գանգատի ընդունելիությունից, քանի որ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայով նախատեսված հարկադրանքի մեխանիզմ կիրառել ցանկացող յուրաքանչյուր ոք պետք է բավարարի ընդունելիության հետ կապված մի շարք պայմանների, ներառյալ պաշտպանության ներպետական միջոցներն սպառելը: Ընդունելիության պա-

հանջների քննարկումը դուրս է սույն ձեռնարկում քննարկվող առարկայի շրջանակներից, բացառությամբ որոշ հարցերի, թե երբ և ինչ աստիճանի միավորումները կարող են համարվել «զոհեր»՝ գանգատ ներկայացնելու նպատակներով):

Այս հինգ հարցերը պետք է լուծվեն՝ հղում կատարելով 9-րդ հոդվածի հետ կապված առկա դատական պրակտիկային: Այս թեստերի ընդհանուր կիրառման սկզբնական վերլուծությունը նաև կպարզի այս դրույթի և Կոնվենցիայի այլ երաշխիքների միջև փոխազդեցությունը, ինչպես նաև մեկնաբանման կապակցությամբ Ստրասբուրգի դատարանի ընդհանուր մոտեցման առանցքային տեսակետների գնահատումը: Այնուհետև ներկայացված են երաշխիքով ապահովված պաշտպանության առավել անձնավորված (այն է՝ թեմատիկ) տեսակետները (օրինակ՝ 9-րդ հոդվածի կիրառումը՝ կապված բանտարկյալների իրավունքների, կրոնական կազմակերպությունների, կրոնական ծեսերի համար նախատեսված վայրերի գրանցման և զգեստի՝ դրես կոդի հետ): Չնայած դատական պրակտիկան և դիտարկումները կենտրոնանում են մեծապես կրոնական համոզմունքի վրա, կարևոր է հիշել, որ միևնույն սկզբունքները կիրառվում են այլ փիլիսոփայական համոզմունքների նկատմամբ, որոնք հիմնված չեն կրոնական հավատքի վրա:

Հարց առաջին. Արդյոք գանգատը 9-րդ հոդվածի շրջանակներում է:

Նախևառաջ, գանգատը պետք է լինի 9-րդ հոդվածի շրջանակներում: Դրույթը ներառում է ոչ միայն մտքի, խղճի և կրոնի հասկացությունները, այսինքն՝ մասնավոր կամ անձնական համոզմունքների ոլորտը, այլ նաև այդ համոզմունքի հավաքական դրսևորումը կամ միանձնյա կամ այլոց հետ համատեղ: Այդպիսով, 9-րդ հոդվածն ունի և՛ ներքին, և՛ արտաքին տեսակետներ, վերջին տեսակետը ներառում է համոզմունքի դրսևորում ինչպես մասնավոր, այնպես էլ հանրային ոլորտում: Սակայն երաշխիքն առաջին հերթին անդրադառնում է մասնավոր և անձնական համոզմունքին, քանի որ հանրային ոլորտում համոզմունքով թելադրված գործողությունները 9-րդ հոդվածի շրջանակներում են, քանի որ տեքստում «կիրառում» հասկացությունը չի ներառում կրոնով կամ համոզմունքով պատճառաբանված կամ դրդված ցանկացած գործողություն:

Ի՞նչ է նշանակում «միտք, խիղճ և կրոն»

«Մտքի, խղճի և կրոնի» (երկրորդ կետում՝ նաև «կրոնի կամ համոզմունքների դավանում») հասկացությունների օգտագործումը նախատեսում է 9-րդ հոդվածի հավանական լայն շրջանակները, սակայն դատական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ պրակտիկայում ընդունված է որոշ չափով նեղ մոտեցում: Փոքրամասնություններին պատկանողների «խիղճը» (և, համապատասխանաբար՝ խմբի մշակութային առանձնահատկությունը պաշտպանելու նպատակ հետապնդելը) չի առաջացնում խնդիր 9-րդ հոդվածի իմաստով: Նաև «համոզմունքը» նույնը չէ, ինչ «կարծիքը»: Ավելի շուտ, 9-րդ հոդվածի իմաստով անձնական համոզմունքները պետք է «հասնեն հիմնավորվածության, լրջության, համատեղելիության և կարևորության որոշակի մակարդակի» և ապա լինեն այնպիսին, որպեսզի համարվեն համատեղելի մարդու արժանապատվության հետ: Այլ կերպ ասած, համոզմունքը պետք է կապված լինի «մարդու կյանքի և վարքագծի ծանրակշիռ և հիմնարար ոլորտի հետ», նաև լինի այնպիսին, որպեսզի համարվի արժանի պաշտպանության եվրոպական ժողովրդավարական հասարակությունում: Կատարված ինքնասպանության կամ լեզվի ընտրության հետ կապված համոզմունքները կամ մահից հետո մարդու աճյունը վերացնելը չեն համարվում «համոզմունքներ»՝ այս դրույթի իմաստով: Մյուս կողմից, պացիֆիզմը, և աթեիզմը, վեգանիզմը այնպիսի արժեքային համակարգեր են, որոնք լիովին դուրս են մնում 9-րդ հոդվածի կիրառման ոլորտից, ինչպես նաև այնպիսի քաղաքական գաղափարախոսությունը, ինչպիսին է կոմունիզմը, (չնայած, ինչպես նշվում է, մտքի և խղճի իրավունքին միջամտելը հաճախ դիտվում է որպես 10-րդ հոդվածով նախատեսված՝ արտահայտվելու և 11-րդ հոդվածով նախատեսված հավաքների ազատության սահմանում խնդիր առաջացնող հանգամանք):

Իրավագիտությունը մեծամասամբ ուշադրություն է դարձնում կրոնական հավատքին: Սակայն սկզբում կարևոր է նշել, որ անհավատությունը, ինչպես նաև ոչ կրոնական հավատքը նույնպես պաշտպանվում են 9-րդ հոդվածով:

Ինչպես սահմանված է 9-րդ հոդվածով՝ մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը՝ Կոնվենցիայի իմաստով «ժողովրդավարական հասարակության» հիմնարար հարցերից է: Այն իր կրոնական տեսանկյունից առաջնային տարրերից մեկն է, որը կոչված է ձևավորելու հավատացյալների անձը և նրանց կյանքի հայեցակարգը, սակայն այն նաև մեծ արժեք ունի աթեիստների, ագնոստիկների, սկեպտիկների և չեզոք անձանց համար: Ժողովրդավարական հասարակությունից անբաժան բազմակարծությունը, որը մեծ գնով է ձեռք բերվել դարերի ընթացքում, կախված է դրանից:

Չնայած կրոնի ազատությունն առաջին հերթին հանդիսանալով անձի խղճի հարց, նաև, *inter alia*, ենթադրում է «կրոնը դավանելու» ազատությունը: Խոսքով կամ գրավոր վկայություն տալը սահմանափակված է կրոնական համոզմունքների գոյությամբ: 9-րդ հոդվածի համաձայն՝ կրոնը բացահայտորեն դավանելու ազատությունը կարող է իրականացվել ոչ միայն այլոց հետ համատեղ, «հրապարակավ», այլ նաև կարող է ապահովվել «միանձնյա» և «մասնավոր կարգով», ավելին, այն, ըստ էության, ենթադրում է նաև հարևանին համոզելու փորձ կատարելու իրավունքը, օրինակ՝ «ուսուցման» միջոցով, որի բացակայության դեպքում « կրոնը կամ հավատքը փոխելու ազատությունը», որը պաշտպանվում է 9-րդ հոդվածով, ամենայն հավանականությամբ, կդառնա սոսկ չգործող իրավունք:

Հանձնաժողովը և Դատարանն անհրաժեշտ չեն համարում կոնկրետ մեկնաբանություն տալ, թե ինչ է նշանակում «կրոն»: Պրակտիկայում այն, ինչ կարող է համարվել «հայտնի կրոններ»՝ դյուրորեն ընդունվում են որպես կրոնի համակարգեր, որոնք ներառվում են պաշտպանության շրջանակներում, և մասնատիպ պահպանվողներն այդպիսի հավատքների մասնավոր տեսակներ են: Այլ հավատքներ, ինչպիսիք են Դրուիզմը, Եհովայի վկաները, Սայենտաբանությունը, Լուսնի աղանդները և Երկրի լույսով կանխատեսումները նույնպես ունեն «հայտնի կրոնի» կարգավիճակ, այնպես էլ դրանից բխող արտոնություններ՝ ծիսակատարությունների առնչությամբ (բայց, արդյոք, Վիքքա շարժումն այդպիսին է, թե՛ ոչ, կարծես թե մնացել է բաց հարց մի գործով, և, այդպիսով, քանի որ դա մնում էր անորոշ այդ գործի կապակցությամբ, դիմողը կարող է հաստատել այն որպես գործող կրոն, որն իսկապես գոյություն ունի):

Ներպետական օրենսդրություն

Անձի մտքի, խղճի և կրոնի իրավունքի պաշտպանությունն ակնհայտորեն սկսվում է այդ համոզմունքներն ունենալու և փոխելու իրավունքից: Այն ներառում է հաճախ *forum internum* կոչվող ոլորտը: Իր էությամբ, այդպիսով, 9-րդ հոդվածը կոչված է կանխելու պետության կողմից անձանց ուղղություն ցույց տալը և ընդունելու անձի մտքի, խղճի և կրոնի զարգացումը, կատարելագործումն ու փոխելու իրավունքը: Տեքստի կետերի մեկնաբանությունը մատնանշում է մտքեր ունենալու և փոխելու իրավունքները որպես բացարձակ իրավունքներ, քանի որ երկրորդ մասը սահմանում է, որ միայն «կրոնը կամ հավատք դավանելու ազատությունը» կարող է սահմանափակվել ներպետական օրենսդրությամբ՝ բացառիկ դեպքերում: Բնականաբար, անձի համար պետք է

հնարավոր լինի թողնել կրոնական հավատքը կամ խմբավորումը: Այդպիսով, տեքստի բուն իմաստն այն է, որ մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը, բացառությամբ համոզումները դավանելը, չի կարող ենթարկվել պետության կողմից ներգործության, չնայած որ ցանկացած դեպքում կարող է բարդ լինել կանխատեսել հանգամանքները՝ նույնիսկ պատերազմի կամ արտակարգ դրության դեպքում, երբ պետությունը կծոտի միջամտել անձնական համոզումներն ունենալու կամ փոխելու իրավունքի բուն էությանը: Այդուհանդերձ, նման իրավիճակն ընդհանուր առմամբ անբացատրելի չէ, չնայած իրավաբանության մեջ առկա եզակի օրինակը վերաբերում է անձանց ազատությունից ապօրինի զրկելուն՝ աղանդի հետեւորդ եղած ժամանակ ձեռք բերած համոզումները «վերացնելու» նպատակով: Ստրասբուրգի դատարանը վճռել է, որ 5-րդ հոդվածի խախտում արձանագրելը նշանակում է, որ անհրաժեշտություն չի եղել քննարկելու 9-րդ հոդվածին առնչվող որևէ հարց:

Անձին ստիպելը բացահայտել իր համոզումները՝ հավանաբար կվնասի երաշխիքի այն տեսակետը, առնվազն, երբ պետությունը չի կարող ներկայացնել դրա համար որևէ համոզիչ արդարացում: Նման արդարացում կարող է առաջանալ, երբ անձը ձգտում է չարաշահել ներպետական օրենսդրության մեջ առկա՝ հավատքի վրա հիմնված հատուկ արտոնությունները, օրինակ, կրոնական համոզումների հետ կապված զինվորական ծառայություն անցնելուց հրաժարվելու կապակցությամբ: «Կոստեսկին ընդդեմ Նախկին Մակեդոնիայի Հարավսլավյան Հանրապետության» գործով դիմողը ենթարկվել էր տույժի կրոնական տոնի օրը իր աշխատավայր չներկայանալու համար: Ստրասբուրգի դատարանը նշել է հետևյալը.

Քանի դեռ դիմողը վիճարկում է, որ եղել է միջամտություն հավատքի ներ բնագավառում, ինչը նա կոչված էր ապացուցելու, Դատարանը հիշեցնում է, որ նրա նկատմամբ կիրառված կարգապահական միջոցների դեմ դիմողի գանգատի կապակցությամբ «ներպետական» դատարանների որոշումներից ակնհայտ է, որ դիմողը չի հիմնավորել իր՝ մուսուլման լինելու հանգամանքը, և որ նրա վարքագիծը, ընդհակառակն, կասկածի տակ է դնում նրա գանգատն առ այն, որ չի եղել մուսուլմանական համայնքին նրա պատկանելու կամ մուսուլմանական ծիսակատարություններին նրա մասնակցելու որևէ արտաքին նշան: Չնայած վճռում ամրագրված պետության դիրքորոշումը քաղաքացու նեղ և անձնական հավատքի մասին՝ անհամատեղելի է և կարող է, ցավոք, հիշեցնել անցյալի անհարիր հետապնդումները, Դատարանը նկատում է, որ սա այն դեպքն է, երբ դիմողը ձգտում է ունենալ «ներպետական» օրենսդրությամբ տրամադրվող հատուկ իրավունք, որը սահմանում է, որ մուսուլմանները կարող են արձակուրդ գնալ հատուկ օրերին: ... Աշխատանքի

համատեքստում գործատուի և աշխատողի միջև յուրահատուկ պարտականություններ և իրավունքներ սահմանող պայմանագրերի առկայության պայմաններում Դատարանն անհիմն չի համարում այն, որ գործատուն առանց թույլտվության կամ հարգելի պատճառի աշխատանքից բացակայելը կարող է համարել կարգապահական խախտում: Երբ աշխատողը հույսը դնում է հատուկ բացառության վրա, դա չի համարվում դաժանություն կամ որևէ հիմնարար հակասության մեջ չի մտնում համոզմունքների ազատության հետ՝ առանց որոշակի հիմնավորման, երբ այդ գանգատը վերաբերում է արտոնությանը, եթե այդ հիմնավորումը չի հանգեցնում բացասական հետևության:

Քանի որ չկա որևէ հստակ հղում հարկադրաբար կրոն կամ համոզմունք ունենալու կամ ընդունելու արգելմանը (ինչպես ներկայացված է Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագրի 18-րդ հոդվածում), 9-րդ հոդվածի ներքո քննվող գործերում անծիմբ կարող են նաև հայտնվել այնպիսի իրավիճակներում, երբ նրանք պետք է գործեն ի հակառակն իրենց խղճի կամ համոզմունքների: Օրինակ, Բուսթարիմին և այլոք ընդդեմ Սան Մարինոյի գործով երկու անհատ, որոնք ընտրվել էին Գլխավոր մեծ խորհրդում, պետք է կրոնական երդում տային Աստվածաշնչի վրա՝ իբրև պաշտոնում նշանակվելու պայման: Պատասխանող կառավարությունը պնդել է այն, որ երդման ձեւակերպումները («Սուրբ Աստվածաշնչի վրա երդվում եմ լինել բարեխիղճ և եմթարկվել Հանրապետության Սահմանադրությանը...») կրոնական բնույթ չունեն, այլ, ավելի շուտ, պատմական և սոցիալական կարելություն ունեն: Ստրասբուրգի դատարանը համաձայնել է Հանձնաժողովի հետ, որ «դիմողներին Աստվածաշնչի վրա երդվելուն պարտադրելը հանդիսանում է սահմանափակում՝ 9-րդ հոդվածի 2-րդ կետի իմաստով, քանզի այն պահանջում է երդվել հավատարիմ լինել որոշակի կրոնի՝ իրենց խորհրդարանական մանդատները կորցնելու երկյուղի ներքո, գտնելով, որ նման պահանջը չէր կարող անհրաժեշտ լինել ժողովրդավարական հասարակությունում»: Նույն կերպ, ներպետական օրենսդրությունը չի կարող պարտականություն դնել՝ օժանդակել կրոնական կազմակերպությանը հարկման միջոցով՝ առանց ճանաչելու անծի՝ եկեղեցին լքելու և այդպիսով պահանջից ազատվելու իրավունքը: Այդուհանդերձ, այս սկզբունքը չի տարածվում ընդհանուր իրավական պարտականությունների վրա, որոնք ներկայացվում են բացառապես հասարակական ոլորտում, և, այդպիսով՝ հարկատուները չեն կարող պահանջել, որպեսզի իրենց վճարումները չկատարվեն հատուկ նպատակներով:

Հարկադրանքի դեմ պաշտպանությունը կարող է առաջ գալ նաև այլ ճանապարհով: Օրինակ, ներպետական օրենսդրությունը կարող է տեղին

համարել այն անձանց պաշտպանությունը, որոնք որոշ իմաստով համարվում են խոցելի (օրինակ, անփորձության, կարգավիճակի հիման վրա, և այլն) ընդդեմ «ոչ պատշաճ պրոզելիթիզմի», այն է՝ կրոնական համոզմունքները չխրախուսելը կամ դրանք փոխելուն հարկադրելը, ինչը կարող է համարվել ոչ տեղին՝ գործի հատուկ հանգամանքներում: Թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածին համապատասխան՝ ծնողների փիլիսոփայական կամ կրոնական համոզմունքները պետք է պաշտպանվեն պետության կողմից, երբ ապահովվում է կրթությունը, և, այդպիսով, ծնողը կարող է կանխել դպրոցում իր երեխային «ուղղություն» ցույց տալը:

Կրոնը կամ համոզմունքները դավանելը

9-րդ հոդվածը պաշտպանում է նաև անձանց *forum internum* համոզմունքների հետ սերտորեն կապված գործողությունները: Օրինակ, «խոսքում կամ գործողություններում ցուցմունք պարունակելը սահմանափակված է կրոնական համոզմունքների առկայությամբ»: «Կրոնը կամ համոզմունքը քարոզչության, արարողությունների, պաշտամունքի և ծեսերի միջոցով ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ և հրապարակավ կամ մասնավոր կարգով արտահայտելու ազատությանն» արվող յուրհատուկ տեքստային հղումն ընդգծում է, որ համոզմունքները դավանելը երաշխիքով ահմանված պաշտպանության անբաժանելի մասն է: Համոզմունքների «դավանանքը» տարբերվում է մտքի կամ խղճի արտահայտումից, որն արտացոլված է 10-րդ հոդվածով նախատեսված արտահայտվելու ազատության երաշխիքում, և կարող է ներառել ինչպես միանձնյա, այնպես էլ կոլեկտիվ գործունեություն (օրինակ, անձինք կարող են փորձել համոզել այլոց փոխել իրենց համոզմունքները, և խմբակային ծեսերը կրոնական հավատքի իրականացման գրեթե անբաժանելի կերպերն են):

Այդպիսով, «դավանանքը» ենթադրում է դավանակիցների դաստիարակություն, որը որոշակի ձևով նախատեսված կամ պահանջվող գործունեության մի տեսակ է: Այն, ինչ բնութագրվում է որպես կրոնի կամ համոզմունքի «դավանում»՝ պահանջում է մանրակրկիտ վերլուծություն, քանի որ, ինչպես նշել է Հանձնաժողովը՝ Այրոսմիթն ընդդեմ Սիացյալ Թագավորության գործով, այդ հասկացությունը «չի ներառում ցանկացած գործողություն, որը պայմանավորված է կամ ոգեշնչված կրոնով կամ համոզմունքով»: Ինչպես նշվել է, տեքստային ձևակերպումը հղում է կատարում «ծեսերի, ուսուցմանը, պրակտիկային և արարողություններին»: Դատական պրակտիկայից պարզ է դառնում, որ այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են հոգեորսությունը, կրոնական հավաքներին

հաճախ մասնակցելը և կրոնական ցուցումներին համապատասխան անասունների սպանող դյուրորեն ներառվում են հասկացության մեջ: Այդուհանդերձ, պետք է տարբերել կրոնի կամ համոզմունքի համար առանցքային համարվող գործունեությունը դրանով ուղղակիորեն ոգեշնչված կամ խրախուսված գործողությունից:

Այրոսմիթն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով դիմողը, որը պացիֆիստ էր, դատապարտվել էր զինվորներին թռուցիկներ բաժանելու համար: Թռուցիկներն ուղղված էին ոչ թե քաղաքական հարցերով զբաղվելիս դաժանության բացառման գաղափարների խրախուսմանը, այլ, ընդհակառակը, քննադատում էին պետական քաղաքականությունը՝ կապված երկրի մի մասում տեղի ունեցած անկարգությունների հետ: Հանձնաժողովն ընդունել է, որ ցանկացած հանրային հռչակագիր, որը հռչակել է պացիֆիզմի գաղափարը և վիճարկել է դաժանության բացառման գաղափարի ընդունումը, չի կարող համարվել «նորմալ, և ճանաչել է պացիֆիզմի դավանումը», սակայն, քանի որ վիճարկվող թռուցիկներն արտահայտել են ոչ թե նրա սեփական պացիֆիստական արժեքները, այլ ավելի շուտ նրա քննադատական մոտեցումը պետության քաղաքականության հանդեպ, դրանց տարածումը չէր կարող բնորոշվել որպես համոզմունքների «դավանում»՝ 9-րդ հոդվածի իմաստով, չնայած որ այն պատճառաբանվել է պացիֆիստական համոզմունքով: Նույն կերպ հիվանդանոցից դուրս հակաաբորտային նյութերի տարածումը չի համարվի կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքներ ներառող, քանի որ դրա էությունը հիմնականում կայանում է նրանում, որպեսզի կանանց համոզեն չդիմել արբորտի: (Չնայած, պետք է նկատել, որ այս երկու դիմումներում քննարկվող տեսակի նյութերը տարածելու իրավունքներին արվող հղումներն առաջ են բերում խնդիրներ 10-րդ հոդվածով նախատեսված արտահայտվելու ազատության իրավունքի իմաստով): Հատուկ օրերին աշխատելուց հրաժարվելը ևս չի կարող համարվել կրոնական համոզմունքների դավանում, չնայած որ բացակայությունը կարող է պատճառաբանվել դրանով: Հրեական իրավունքի ցուցումներով նախկին կնոջից բաժանվելու համաձայնություն տալուց հրաժարվելը նույնպես չի ներառում համոզմունքների դավանում, այդպիսին չէ նաև երեխային անուն ընտրելը (չնայած այն ներառվում է 9-րդ հոդվածով նախատեսված «մտքի» հասկացության շրջանակում):

Նման գործերը ցույց են տալիս, որ պետք է զգուշություն ցուցաբերել այն առումով, երբ որոշվում է, թե ինչ է մտնում «դավանանքի» հասկացության մեջ: «Օեսերը, ուսուցումը, պրակտիկան և արարողությունները» նախատեսված կամ ուղղակի համոզմունքներով պատճառաբանված լինելու հարցը պարզելը, այդպիսով, ոչ միշտ կարող է լինել արդարացված: Իրավաբանության մեջ փաստական հանգամանքները, որոնք

առաջ են բերում համոզմունքները «դավանելու» իրավունքին հղումներ՝ հակված են ներառելու «դավանանք» ավելի շուտ հասարակության մեջ, քան մասնավոր կարգով (օրինակ, այլոց դավանափոխելու փորձը կամ համալսարանում կրոնական խորհրդանիշեր կրելը): Այսպես, զանգատի լուծման հիմնական մոտեցումը կարծես թե ունի պետության կողմից՝ գործողության կամ համաչափության կարիք, սակայն այս փուլում կարևոր է որոշել՝ որ հասարակության մեջ անձնական համոզմունքին վերագրվող ոչ ամեն գործողություն է, որ պարտադիր ներառվում է դրույթի շրջանակում:

9-րդ հոդվածի հավաքական իմաստը

Ինչպես որ երաշխիքի forum internum-ի եւ մտքի, խղճի ու դավանանքի միանձնյա դավանման հետ կապված տարրերը, 9-րդ հոդվածը պաշտպանում է նաեւ համոզմունքների դավանումն ինչպես այլոց հետ համատեղ, այնպես էլ մասնավոր կարգով և հրապարակավ: Ծեսերը եւ մնացածները կարող են լինել հավաքական դավանանքի ակներև ձև: Ծիսակատարության վայր մուտք գործելու իրավունք ունենալուն և արարողություններին կամ ծիսակատարություններին մասնակցելուն առնչվող սահմանափակումներ կառաջանան 9-րդ հոդվածին վերաբերող գործերում: Այս առումով 9-րդ հոդվածը պետք է մեկնաբանվի 11-րդ հոդվածով նախատեսված պաշտպանության լույսի ներքո: Քանի որ կրոնական խմբավորումը պետք է ունենա դատարան դիմելու իրավունք՝ իր շահերը պաշտպանելու նպատակով, 6-րդ հոդվածը, այդ իսկ պատճառով, նույնպես շատ կարեւոր է.

... քանի որ կրոնական միավորումները սովորաբար գոյություն ունեն կազմակերպված համակարգի ձևով, 9-րդ հոդվածը պետք է մեկնաբանվի Կոնվենցիայի 11-րդ հոդվածի լույսի ներքո, որը պաշտպանում է ընկերակցային կյանքն ընդդեմ պետության չարդարացված ներգործության: Ոստի զննելով այդ հնարավորությունը՝ հավատացյալների կրոնի ազատության իրավունքը, որը ներառում է հասարակության մեջ այլոց հետ համատեղ իր կրոնը դավանելու իրավունքը, արդարացնում է այն սպասումները, որ հավատացյալներին կթույլատրվի միավորվել առանց խոչընդոտների, առանց պետության կամայական միջամտության: Իրոք, կրոնական միավորումների ինքնական գոյությունը պարտադիր է ժողովրդավարական հասարակությունում բազմակարծության առկայության համար, և այդ պատճառով հանդիսանում է 9-րդ հոդվածով նախատեսված պաշտպանության բուն խնդիր:

Դեռ ավելին, կրոնը դավանելու իրավունքի նպատակներից մեկը,

հատկապես կրոնական միավորման համար՝ խմբակային իմաստով, միավորման, դրա անդամների և արժեքների դատական պաշտպանության ապահովումն է, այնպես որ 9-րդ հոդվածը պետք է դիտվի ոչ միայն 11-րդ հոդվածի, այլ նաև 6-րդ հոդվածի լույսի ներքո:

9-րդ հոդվածով նախատեսված մտքի, խղճի, կրոնի ազատության այս խմբակային կողմի հետ կապված իրավունքն ամենից առաջ ներկայացված է այնպիսի գործերում, որոնցում ներպետական իշխանությունները փորձել են միջամտել կրոնական համայնքի՝ որպես ներպետական կազմակերպության, գործունեությանը: Երբ 9-րդ հոդվածի անձնական և հավաքական կողմերը մրցակցում են, հաճախ տեղին է հաստատել, որ համոզմունքների ավելի շուտ հավաքական, քան անձնական դավանանք է գերակայում, այն պատճառով, որ «եկեղեցին կազմակերպված կրոնական միավորում է՝ հիմնված միևնույն կամ առնվազն հիմնովին մնան հայացքների վրա» և, այդպիսով՝ «ինքնին պաշտպանված է իր կրոնը դավանելու, ծեսեր կազմակերպելու և իրականացնելու, ուսուցման, պրակտիկայի և արարողությունների իր իրավունքներով, և այն ազատ է իրականացնել և ապահովել նույնատիպությունը մնան հարցերում»: Հետևաբար, դժվար կլինի հոգևորականության ներկայացուցչի համար պնդել, որ ինքն իրավունք ունի իր սեփական համոզմունքները դավանելու այնպիսի եղանակով, որը հակասում է եկեղեցու ընդունված պրակտիկային:

9-րդ հոդվածի խմբակային կողմը և «զոհի» կարգավիճակի ճանաչումը

9-րդ հոդվածի այս խմբակային կողմն իրոք ընդգծվում է այն հանգամանքի ընդունմամբ, որ եկեղեցին կամ մեկ այլ կրոնական կազմակերպություն կարող են սահմանել «զոհի» կարգավիճակ՝ Կոնվենցիայի 34-րդ հոդվածի իմաստով: Այլ կերպ ասած, ընդունելիության չափանիշը բավարարելու նպատակով կարող է ընդունվել, որ եկեղեցին կարող է իրավունք ունենալ վիճարկելու միջամտությունը կրոնական համոզմունքներին, երբ այն կարող է ցույց տալ, որ դա խնդիր է առաջացնում իր անդամների համար՝ ներկայացուցչության հնարավորության հարցում: Այդուհանդերձ, ներկայացուցչական կարգավիճակի ճանաչումը չի տարածվի ֆինանսական մարմնի վրա: Կուստանուս օյ Վապաս աջաթեփիջա արքը, Վապաս-աջաթեփիջայն լիտո-Ֆրիտանկարնաս ֆորբունդ ռուն և Կիմո Սունդսթրոմն ընդդեմ Ֆինլանդիայի գործով առաջին դիմողը՝ գրանցված քողարկված միություն («ազատամիտների»), իսկ երրոր-

դը՝ դիմող կազմակերպության տնօրենը և դիմող միավորման ճյուղերից մեկի անդամն: Դիմող կազմակերպությունն ստեղծվել էր փիլիսոփայական շարժման նպատակներն արտացոլող և դրանց օժանդակող գրքեր հրատարակելու ու վաճառելու նախնական նպատակով: Կազմակերպությունից պահանջվել էր վճարել եկեղեցական հարկեր, պահանջը պաշտպանվել էր ներպետական դատարանների կողմից, քանի որ կազմակերպությունն ավելի շուտ տնտեսական կազմակերպություն էր, քան կրոնական խմբավորում կամ հասարակական կազմակերպություն: Որոշելով, որ դիմումի՝ 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների խախտում վկայակոչող հատվածը մեծամասամբ անհիմն է, Հանձնաժողովը նշել է հետևյալը.

Հանձնաժողովը հիշեցնում է, որ համաձայն 9-րդ հոդված 1-ին մասի երկրորդ պարբերության կրոնի ազատության ընդհանուր իրավունքը, Inter alia, ներառում է կրոնը կամ «համոզմունքը» միանձնյա կամ «այլոց հետ համատեղ», հրապարակավ կամ միանձնյա դավանելու ազատությունը: Այդ իսկ պատճառով, Հանձնաժողովը չի բացառում, որ դիմող կազմակերպությունը, ըստ էության, կարող է ունենալ և իրականացնել 9-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված իրավունքներ: Այդուհանդերձ, այս պահին Հանձնաժողովին տրված դիմումը հիմնականում վերաբերում է եկեղեցու գործունեությանը ծառայելուն ուղղված հարկեր վճարելու՝ դիմող կազմակերպության պարտականությանը: Կազմակերպության ձևը կարող է դիմող միության դիտավորյալ ընտրություն է, և դրա ճյուղերը նախատեսված են ազատամիտների գործունեության իրականացման համար: Այնուամենայնիվ, ներպետական օրենսդրության իմաստով դիմողը զրանցված էր որպես սահմանափակ պատասխանատվությամբ կորպորատիվ մարմին: Որպես այդպիսին, այն, ըստ էության, ներպետական օրենսդրությամբ պետք է վճարի հարկեր՝ ինչպես նյութ կորպորատիվ մարմինները, չնայած դրա գործունեության հիմնական նպատակին՝ դրա և դիմող միության և դրա ճյուղերի միջև առկա կապերի արդյունքում կատարված վերջին հարկային վճարումներին: Վերջապես, ցույց է տրվել, որ դիմող միությանը կարգելվել էր անվամբ ձևակերպել կազմակերպության ֆինանսական ակտիվները:

Անդամների՝ միությունը ներկայացնելու կարգավիճակի ճանաչումը կարծես թե ուղղակի տարածվում է կրոնական համոզմունքների և ոչ մտքի կամ խոճի իրավունքին միջամտելու հայտարարությունների վրա: Վերելն «Կոնտակտ-Ինֆորմեշն-Թերապի»-ն և Հագեն ընդդեմ Ավստրիայի գործով դիմող կազմակերպությունն առանձին, շահ ստանալու նպատակ չհետապնդող կազմակերպություն էր, որն օժանդակում էր թմրանյութերի վերականգնողական կենտրոններին: Վեճը վերաբերում էր թերապևտների վրա դրված՝ իրենց հիվանդներին վերաբերող տեղեկատ-

վության բացահայտման պահանջին, որը դիմողի կողմից բնորոշվել է որպես խղճի խնդիր: Հանձնաժողովի համար դիմումի այս հատվածը բացառում է *ratione persone*-ն:

... միութունը չի բողոքում, թե եղել է Կոնվենցիայով պաշտպանվող իրավունքների խախտման գոհ: Ավելին, առաջնային վկայակոչված իրավունքները, այն է՝ Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով նախատեսված խղճի ազատության իրավունքը և նվաստացնող վերաբերմունքի կամ պատժի չենթարկվելու իրավունքը (3-րդ հոդված), իրենց բուն բնույթով ենթակա չեն կիրառման այնպիսի իրավաբանական անձի կողմից, ինչպիսին է առանձին կազմակերպությունը: Քանի որ 9-րդ հոդվածը կիրառելի է, Հանձնաժողովը գտնում է, որ այս կապակցությամբ պետք է կատարվի տարբերակում խղճի և կրոնի իրավունքների միջև, որը նույնպես, ըստ էության, կարող է իրականացվել եկեղեցու կողմից...:

9-րդ հոդվածով նախատեսված սահմանափակումները

9-րդ հոդվածի սահմանները չեն կարող լինել շատ տարածական: Այն չի ներառում, օրինակ, այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են ապահարգանի անթույլատրելիությունը, այնպիսի տեղեկատվության տարածումը, որը կոչված է համոզելու կամանց հրաժարվել աբորտից կամ որոշելը՝ արդյո՞ք, քաղաքական կուսակցությունների ընտրական շանսերն ապահովելու նպատակով մուսուլմանական բնակարանային ֆոնդը վաճառելն առաջացրել է քաղաքական գործչի կողմից կամայական վարքագծի դրսևորում, թե՛ ոչ: Ինքնասպանություն կատարելուն օժանդակելու հետ կապված համոզմունքները ևս չեն բնորոշվում իբրև կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքներ, բայց դա, ավելի շուտ ընդունելի է որպես անձնական անձեռնմխելիության սկզբունք, որն ավելի քան տեղին է քննարկել 8-րդ հոդվածի ներքո, քանզի Ստրասբուրգի դատարանը Փրիթթին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով հստակեցրել է հետևյալը.

Դատարանը չի կասկածում ինքնասպանությանն օժանդակելու հարցում դիմողի հայացքների հաստատունությունը, սակայն հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր կարիքները կամ հայացքներն են պարունակում համոզմունքներ, որոնք պաշտպանվում են Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով: Նրա բողոքները չեն ներառում ծեսերի, ուսուցման, պրակտիկայի կամ արարողությունների միջոցով կրոնի կամ համոզմունքի դավանում, ինչպես որ նախատեսված է առաջին մասի երկրորդ նախադասությունում... Այնքանով, որքանով, որ դիմողի հայացքներն արտահայտում են անձնական անձեռնմխելիության սկզբունքի հանդեպ նրա վերաբերմունքը, նրա

զանգատը Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի առնչությամբ ներկայացված զանգատի կրկնությունն է:

Ինչպես նշվել է, անհրաժեշտ կլինի շատ դեպքերում որոշել՝ արդյո՞ք պատշաճ չի լինի զանգատը քննարկել Կոնվենցիայի մեկ այլ դրույթի ներքո: Օրինակ, կրոնական կազմակերպությանը նյութական աղբյուրներից զրկելը չի դիտվել 9-րդ հոդվածի ներքո, այլ ավելի շուտ հարց է առաջացրել սեփականության պաշտպանության առումով՝ թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի իմաստով: Նմանապես, գրանցված չլինելու հիմքով անձին եկեղեցական հարկից ազատելուց հրաժարվելն առավել պատշաճ կարող է լուծվել սեփականության իրավունքի տեսանկյունից՝ Կոնվենցիայով նախատեսված խտրականության արգելման դրույթի հետ փոխկապակցված, քան իբրև խղճի կամ կրոնի խնդիր: Գանգատը, որ իսլամական օրենսդրությամբ թույլատրվող՝ անչափահաս աղջկա հետ ամուսնությունը ճանաչելուց հրաժարվելը ներառել է համոզմունքների դավանմանը միջամտությունը, համարվել է ոչ թե 9-րդ, այլ ավելի շուտ 12-րդ հոդվածի ներքո առաջացող խնդիր:

Չարց երկրորդ. Արդյոք առկա՞ է 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտություն, թե՛ ոչ:

Քանի որ կարելի է ցույց տալ, որ հարցը ներառվում է 9-րդ հոդվածի շրջանակներում, դիմողը պետք է հաստատի, որ տեղի է ունեցել 9-րդ հոդվածով նախատեսված՝ իր իրավունքներին միջամտություն: Անձի իրավունքներին «միջամտելը», բնականաբար, առաջացնում է պետության կողմից միջոցների ձեռնարկում: Երբ ճանաչվում է ներպետական իշխանությունների պոզիտիվ պարտականությունը, այն կարող է առաջ բերել նաև անհրաժեշտ գործողություններից խուսափում: («Միջամտությունը» տարբերվում է «խախտումից». անձի իրավունքներին «միջամտության» հաստատումը մեծամասամբ հանգեցնում է երկրորդ մասով նախատեսված հարցի պարզաբանման՝ թե արդյոք կոնկրետ հանգամանքներում «միջամտությունը» եղել է օրինակա՞ն, թե՛ ոչ):

9-րդ հոդվածի իմաստով՝ կարևոր է, որպեսզի վիճարկվող խնդիրը ներառի ավելի շուտ պետական, քան կրոնական մարմին: Այդպիսով, երբ լուծվում է այնպիսի հարց, ինչպիսին է պատարագի մատուցումը, չի առաջացնում պետության պատասխանատվության հարց, քանի որ այդ հարցը ներառում է պետական հաստատություն չհանդիսացող մարմնի կողմից ընդունված ներքին եկեղեցական ղեկավարության կողմից հարցի վիճարկում: Այդպես է լինում, երբ նույնիսկ ներառված կրոնական մարմինը ներպետական իրավունքի կողմից ճանաչվում է որպես ընդունված եկեղեցու կարգավիճակ ունեցող:

Խղճի կամ համոզմունքի հիմքով անձի կողմից դատական կամ վար-

չական պարտականությունը կատարելուց հրաժարվելու առնչությամբ գործողություն կատարելու հետ կապված զանգատը միշտ չէ, որ թույլ է տալիս եզրակացնել, որ տեղի է ունեցել «միջամտություն» 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին նույնիսկ այնպիսի իրավիճակներում, երբ ներկայացված են լիովին խոր և անկեղծ համոզմունքներ: Վալսամիսն ընդդեմ Յունաստանի և Էֆստրատիուն ընդդեմ Յունաստանի միմյանց հետ շաղկապված գործերով, օրինակ, աշակերտները, որոնք Եհովայի վկաներ էին, պատժվել էին երկրի ազգային օրվան նվիրված շքահանդեսին իրենց համոզմունքների (ինչպես նաև իրենց ընտանիքների համոզմունքների) պատճառով չմասնակցելու համար, քանի որ նման միջոցառումները չէին համապատասխանում իրենց հաստատուն պացիֆիզմին: Ստրասբուրգի դատարանը գտել է, որ այդ շքահանդեսներն իրենց բնույթով ներկայացրել են ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների պետական տոն, և նույնիսկ հաշվի առնելով զինվորական անձնակազմի առկայությունը, շքահանդեսները չէին կարող համարվել դիմողների պացիֆիստական համոզմունքները նվաստացնող: Նման գործերը ցույց են տալիս, թե երբեմն որքան բարդ կարող է լինել 9-րդ հոդվածը վկայակոչող զանգատների գնահատումը: Գնահատումը կարող է լինել նաև վիճելի: Այսպես, հատուկ կարծիք հայտնած դատավորները կարող են չտեսնել որևէ հիմք առ այն, որ պետական միջոցառմանը մասնակցելը, որը նպատակ է հետապնդել ցույց տալու հարգանք սիմվոլիզմի հանդեպ, և որը եկեղեցական նզովք է եղել անձնական կրոնական հավատքի համար, կարող էր երբևէ համարվել «անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում»:

Պոզիտիվ (դրական) պարտականություններ

Եվրոպական կոնվենցիայի 1-ին հոդվածի համաձայն՝ պայմանավորվող պետությունները պարտավորվում են «իրենց իրավագործության ներքո գտնվող յուրաքանչյուրի համար» ապահովել Կոնվենցիայով և դրա արձանագրություններով սահմանված իրավունքները և ազատությունները: Հետևաբար, Պետությունը, նախևառաջ բացասական պարտականությունների սահմաններում, պետք է խուսափի պաշտպանվող իրավունքներին միջամտելուց: Բացասական պարտականությունը, օրինակ, արտահայտված է 9-րդ հոդվածի տառում, որը սահմանում է, որ «կրոնը կամ համոզմունքները դավանելու ազատությունը կարող է ենթարկվել այնպիսի սահմանափակումների, ինչպիսիք են ...»:

Այդուհանդերձ, իրավունքները պաշտպանելու պարտականությունը չի սահմանափակվում այնպիսի պահանջով, համաձայն որի պետու-

թյունները պետք է խուսափեն պաշտպանվող իրավունքներին միջամտելուց: Պետությունը կարող է նաև պարտավորված լինել կատարելու ակտիվ գործողություններ: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում առկա երաշխիքները պետք է լինեն գործնական և արդյունավետ իրավունքներ: Այստեղից էլ, ստրասբուրգյան պրակտիկան պարունակում է «դրական պարտականություն» հասկացությունը, այն է՝ պետության պարտականությունները կատարելու կոնկրետ գործողություններ անձանց իրավունքները պաշտպանելու նպատակով:

Այդուհանդերձ, հաճախ անհրաժեշտ չի լինի քայլեր կատարել թույլ տալու համար, որպեսզի աշխատողը դիմի քայլերի՝ կրոնական արարողություններին մասնակցելու նպատակով, չնայած որ աշխատողի վրա դրված պարտականությունը՝ (երբ ճանաչվում է նման պարտականությունը) ամենաէականը չէ շատ գործերում:

Այդ պատճառով, միշտ չէ, որ առկա է միտքը, խիղճը կամ կրոնը պաշտպանելու ակնհայտ պարտականություն: Հաճախ, երբ որոշվում է՝ արդյո՞ք առկա է դրական պարտականություն, թե՛ ոչ, Ստրասբուրգի դատարանը փնտրում է «արդար հաշվեկշիռ, որը պետք է առկա լինի հանրության ընդհանուր շահերի և անձի կամ անձանց մրցակցող անձնական շահերի միջև»: Ստրասբուրգի դատարանը միշտ չէ, որ հստակ տարբերակում է անցկացնում քայլերի դիմելու պարտականության և պետության քայլերի միջև, որոնք կատարվել են ներպետական մակարդակում՝ համոզմունքի առաջընթաց պաշտպանության նպատակով: Այլ կերպ ասած, կարծես թե կա մի կարևոր տարբերություն համոզմունքները պաշտպանելու նպատակով ներպետական միջոցներին Ստրասբուրգի դատարանի կողմից տրվող հավանության և այն գործերի միջև, որոնցում համոզմունքները պաշտպանելուն ուղղված քայլեր չկատարելը դիտվում է որպես միջամտություն:

Գործողություն կատարելու պարտադիր կամ ուղղակի ցանկալի լինելը միշտ կախված է հանգամանքներից:

Իրադրությունը, երբ պետությունն ակտիվորեն միջամտում է կրոնական միավորման գործերին դավանակիցների միջև ծագած տարաձայնությունները լուծելու նպատակով, կարող է ազատել 9-րդ հոդվածի իմաստով դրական պարտականությունից: Երբ դա առաջ է բերում ուղղակի «չեզոք միջնորդություն» տարբեր մրցակցող կրոնական միավորումների միջև ծագած վեճերում, չի առաջանում որևէ միջամտություն 9-րդ հոդվածով պաշտպանվող իրավունքներին, ինչպես դա ակնհայտ է դառնում Մուսուլմանական Հանրության Բարձրագույն Սուրբ Խորհուրդն ընդդեմ Բուլղարիայի գործից: Այդուհանդերձ, նման միջամտության բնույթը պետք է պարզվի մեծ զգուշությամբ, քանի որ պարզապես չեզոք «միջնորդությունից» բխող գործողությունն իրոք կառաջացնի մի-

ջամտություն 9-րդ հոդվածով պաշտպանվող իրավունքներին: Այս գործն առնչվել է կառավարության կողմից գործադրված միջոցներին, որոնք առաջացրել են երկարատև և շարունակական քաղաքական կամ անձնական բնույթի վեճերից ծագած տարածայնություններ մուսուլմանական կրոնական միավորման հետ: Ըստ ելույթան, հարցը կայանում էր նրանում՝ արդյո՞ք կրոնական առաջնորդի փոփոխությունը եղել է պետության կողմից ոչ պատշաճ ճնշման արդյունք, թե՞ միավորման կողմից հստակ կայացված որոշման արդյունք:

Կառավարությունը պնդել է, որ իշխանություններն ուղղակի միջնորդություն են իրականացրել մրցող խմբերի միջև և նպաստել են միասնականացման գործընթացին, քանի որ նրանք ունեցել են սահմանադրական պարտականություն պաշտպանելու կրոնական հանդուրժողականությունը և հավատացյալների խմբերի միջև խաղաղ հարաբերությունները: Դատարանը գտել է, որ պետությունն ունի նման պարտականություն, և որ այն չկատարելը կարող է հանգեցնել միջամտության: Հավատացյալների խմբերի միջև չեզոք միջնորդությունը, ըստ ելույթան, չի դիտվում պետության կողմից որպես հավատացյալների՝ Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտություն, չնայած որ ներպետական իշխանությունները պետք է շրջահայաց լինեն այս բավականին բարդ ոլորտում:

Այսպես, չնայած Ստրասբուրգի դատարանը գտել է, որ իշխանություններն ակտիվորեն լուծել են բաժանված միավորման վերամիասնականացման խնդիրը՝ երկու մրցակից առաջնորդներից մեկին, իր կամքին հակառակ, միակ ձեռնադրված առաջնորդին ենթարկեցնելու ուղղությամբ քայլեր կատարելու միջոցով: Դա դուրս է եկել «չեզոք միջնորդության» սահմաններից, և, այդպիսով, առաջացրել է միջամտություն 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին:

Ծառայությունը և մտքի, խղճի ու կրոնի ազատությունը

9-րդ հոդվածը հատկապես խիստ է ծառայության բնագավառի առնչությամբ: Օրինակ, պետությունը կարող է փորձել ճշտելու պետական ծառայության համար թեկնածուների արժանիքները և համոզմունքները կամ կարող է նրանց աշխատանքից ազատել այն հիմքով, որ նրանք ունեն իրենց աշխատանքի հետ անհամատեղելի հայացքներ: Իրոք, «իդ դերը՝ որպես կրոնական համոզմունքների իրականացման չեզոք և անկողմնակալ կազմակերպչի, ներկայացնելու նպատակով պետությունը կարող է որոշել իր կամ ապագա քաղաքացիական ծառայողների վրա, որոնք դիտվում են իր ինքնիշխանության որոշակի մաս, դնել պարտականություն՝ հրաժարվել կրոնական շարժման գործընթացներին մասնակցելուց»:

Ստրասբուրգի դատարանը մինչ օրս նույնպես ստիպված է ճանաչում համոզմունքների դավանմանն օժանդակելուն ուղղված գործատուի դրական պարտականությունը, օրինակ՝ ազատելով այդ պարտականություններից, նպատակ ունենալով թույլ տալ անձին մասնակցելու ծիսակատարություններին որոշակի ժամերի և որոշակի ձևերով: Աշխատողները պարտավոր են ուսումնասիրել իրենց աշխատանքային ժամակարգը սահմանող կանոններն այն առումով, որ կրոնական արարողություններին մասնակցելու նպատակով աշխատանքից բացակայելու համար աշխատանքից հեռացնելը չի առաջացնում խնդիր՝ 9-րդ հոդվածի իմաստով: Գրանցված եկեղեցու հոգևոր դասի ներկայացուցիչը պետք է իրականացնի ոչ միայն կրոնական, այլ նաև ոչ կրոնական պարտականություններ, և չի կարող բողոքել, եթե վերջինները հակասության մեջ մտնեն իր անձնական համոզմունքների հետ, քանի որ աշխատավայրը լքելու իր իրավունքն ուժի մեջ կդնի խղճի ազատության հիմնարար երաշխիքը: Նման մոտեցման արդարացումը աշխատանքի ինքնակամ բնույթն է, և սկզբունք է, որ այն աշխատողը, ով լքում է իր աշխատանքը, կարող է մասնակցել այն արարողություններին, որոնք նա անհրաժեշտ է համարում: Քալասն ընդդեմ Թուրքիայի գործով Ստրասբուրգի դատարանը նշել է, որ զինված ուժերի ներկայացուցիչը ինքնակամ ընդունել է իր համոզմունքները դավանելու իր իրավունակության սահմանափակումները, երբ զինվորական ծառայության է անցել և ընդունել զինվորական կյանքի դժվարությունները (չնայած, ցանկացած դեպքում, տվյալ գործով Դատարանը չէր ընդունել այն, որ դիմողին արգելվել էր իրականացնել իր կրոնական արարողությունները):

Ջինվորական կարիերան շարունակելու որոշում կայացնելիս [դիմողը] հոժարական ընդունել է զինվորական կարգուկանոնի համակարգը, որն իր բուն բնույթով ենթադրում է զինված ուժերի ծառայողների իրավունքների և ազատությունների նկատմամբ որոշակի սահմանափակումներ կիրառելը, որոնք չեն կարող կիրառվել քաղաքացիների նկատմամբ: Պետությունները կարող են իրենց բանակների համար ընդունել կարգապահական կանոնակարգեր, որոնք արգելում են այս կամ այն վարքագծի դրսևորումը, մասնավորապես՝ այնպիսի դրսևորումը, որն անբարենպաստ է զինվորական ծառայության պահանջներն արտացոլող սահմանված կարգի համար:

Վիճահարույց է, որ դիմողը, զինվորական կյանքի պայմաններով թելադրված սահմանափակումների շրջանակներում, կարող էր իրականացնել բնականոն ձևով սահմանված պարտականություններ, որոնց միջոցով մուսուլմանը կկարողանար զբաղվել իր կրոնի դավանումով: Օրինակ, նրան, մասնավորապես, թույլատրվել էր աղոթել օրը հինգ անգամ և կատարել իր այնպիսի այլ կրոնական պարտականություններ,

ինչպիսիք են պաս պահելը Ռամադանի շրջանում և մզկիթում միանալու ուրբաթ օրերին աղոթողներին: Ավելին, Գերագույն զինվորական խորհրդի հրամանը հիմնված էր [դիմողի] կրոնական մտքերի և համոզմունքների կամ իր կրոնական պարտականություններն իրականացնելու ձևի վրա, այլ հիմնված էր նրա վարքագծի և վերաբերմունքի վրա: Համաձայն թուրքական իշխանությունների՝ վարքագիծը խախտել է զինվորական կարգուկանոնը և սահմանազանցել աթեիզմի սկզբունքը: Համապատասխանաբար, Դատարանը եզրակացրել է, որ դիմողի՝ պարտադիր թոշակի անցնելը չի հանգեցրել 9-րդ հոդվածով երաշխավորված իրավունքին միջամտության, քանի որ այն չի իրականացվել դիմողի՝ իր կրոնը դավանելու պատճառով:

Հակիրճ, եթե առկա չեն ծանրակշիռ առանձնահատկություններ, որոնք անհամապատասխանություն են առաջացնում պայմանագրային կամ այլ պարտականությունների և անձնական համոզմունքների կամ սկզբունքների միջև, ուստի չեն առաջանա խնդիրներ՝ 9-րդ հոդվածի իմաստով և, այդպիսով, մասնագիտական պարտականությունները դիտավորյալ խախտելու արդյունքում կատարված գործողությունը չի առաջացնում միջամտություն անձնական իրավունքներին:

Կրոնական կանոնների պատշաճ ճանաչման թույլտվություն

Այդուհանդերձ, շատ գործերով համեմատաբար դյուրին է վճռել, որ տեղի է ունեցել միջամտություն 9-րդ հոդվածով պաշտպանվող իրավունքներին: Ծիսակատարության վայրեր մուտք գործելու սահմանափակումը և կրոնակիցներին կրոնական միջոցառումներին մասնակցելն արգելելը կառաջացնեն «միջամտություն», այդպիսին կլինի նաև եկեղեցու՝ որևէ անհրաժեշտ պաշտոնական ճանաչումից հրաժարվելը: Այդուհանդերձ, մյուս գործերով նույնպես անհրաժեշտ կլինի փաստերը հետազոտել առանձնահատուկ զգուշավորությամբ: Օրինակ, կրոնական միավորմանը կրոնական բաղադրատոմսերին համապատասխան ձևով մորթված անասուններից ճաշատեսակներ պատրաստելու հնարավորություն չտալը կարող է առաջացնել 9-րդ հոդվածի խախտում: Այդուհանդերձ, ինչպես պարզաբանվում է Չաար Շալոմ Վե Թսեդեքն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործում, դա ավելի շուտ նման սնունդ ունենալու թույլտվություն է, քան իշխանությունների կողմից տրված ծիսական մորթ կատարելու թույլտվություն, ինչը դաժան է: Այս դեպքում կրոնական մարմինը վիճարկել է իշխանությունների մերժումը՝ տալ օգտագործման նպատակով անասունների մորթն իրենց ծայրահեղ ուղղափառ համոզմունք-

ներին համապատասխան ցուցադրելու անհրաժեշտ թույլտվություն: Մեկ այլ՝ հրեական, կազմակերպություն չէր ստացել թույլտվություն իրականացնելու անասունների մորթը՝ իրենց սեփական ծեսերին համապատասխան, որոնք փոքր-ինչ տարբերվում են դիմող ընկերակցության ծեսերից: Ընկերակցությունն առարկել է, որ մերժումն առաջացրել է 9-րդ հոդվածի, ինչպես նաև 9-րդ հոդվածի՝ 14-րդ հոդվածի հետ զուգակցված, խախտում: Անվիճելի է, որ ծիսական մորթը հանգեցրել է կրոնական միջոցառման, որի նպատակն է եղել հրեաներին տալ սնունդ՝ պատրաստված իրենց կրոնական բաղադրատոմսերի և համապատասխան մորթված անասունների մսից, ինչը հանդիսանում է այդ կրոնական կանոնների հիմնական տեսակետը:

Դիմող ընկերակցությունը կարող է հիմնվել Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի վրա՝ նկատի ունենալով ֆրանսիական իշխանությունների մերժումը, քանի որ ծիսական մորթը պետք է համարվի Կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքում, մասնավորապես, 9-րդ հոդվածի իմաստով կրոնն արարողությունների միջոցով դավանելու իրավունքում ներառվող ...

Առաջին հերթին Դատարանը նկատում է, որ սահմանելով սկզբունք, որ անասունները պետք է անզգայացվեն մինչև մորթը, ֆրանսիական օրենսդրությունը գործում ազդեցություն է ունեցել պետության վրա դրված դրական պարտականության վրա, որի նպատակն է ապահովել կրոնի ազատության արդյունավետ պաշտպանությունը: [Ներպետական օրենսդրությունը], ոչ միայն այդ ազատությունն իրականացնելուն չի միջամտել, այլ, ընդհակառակն, նպատակ է ունեցել ստեղծել դրույթ և ապահովել դրա ազատ իրականացումը: Դատարանը գտնում է, որ այն փաստը, որ ծիսական մորթը կարգավորելու համար ստեղծված բացառիկ կանոնները թույլ են տալիս միայն այնպիսի ծիսական մորթ կազմակերպելը, որոնք թույլատրված են ճանաչված կրոնական մարմինների կողմից, որոնք զբաղվում են դրանով, ինքնին չի հանգեցնում այն եզրակացությանը, որ տեղի է ունեցել միջամտություն կրոնը դավանելու իրավունքին: Ինչպես որ Կառավարությունը, Դատարանը նույնպես գտնում է, որ անձնական շահերից է բխում ոչ կարգավորված մորթերից խուսափելը, որոնք կատարվում են կասկածելի հիգիենայի պայմաններում, և ավելի քան նախընտրելի է, որ ծիսական մորթը կատարվի սպանդարաններում, որոնք հսկվում են պետական մարմինների կողմից:

Այդուհանդերձ, երբ մեկ այլ կրոնական մարմին, որը դավանում է միևնույն կրոնը, հետագայում ներկայացնում է դիմում ծիսական մորթ իրականացնելու համար թույլտվություն ստանալու համար, պետք է հաստատի՝ արդյոք իր կողմից վկայակոչվող մորթի մեթոդն առաջացնում է Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով նախատեսված կրոնը դավանելու ազատության իրականացում, թե՛ ոչ: Դատարանի կարծիքով, կրոնը դա-

վանելու իրավունքին միջամտություն կլինի միայն այն դեպքում, երբ ծիսական մորթը ցուցադրելու անօրինականությունը ծայրահեղ ուղղափառ հրեաների համար անհնարին է դարձրել այն անասունի միսն ուտելը, որը մորթվել է իրենց կողմից ընտրված կրոնական բաղադրատոմսերին համապատասխան:

Այս դեպքում, դիմող կրոնական մարմինն իշխանություններից թույլտվություն է խնդրել անասունների մորթն իրականացնել մեկ այլ կրոնական խմբի կողմից կատարվող (բայց ոչ ամբողջովին նույն) ձևով, սակայն ստացել է մերժում: Ստրասբուրգի դատարանը գտել է, որ դա չի առաջացրել 9-րդ հոդվածի խախտում: Նախ, ընկերակցության ծիսական մորթ իրականացնողների կողմից կատարված մորթի մեթոդը նման էր մեկ այլ ընկերակցության մեթոդին՝ չհաշված սպանդից հետո անասունների մանրակրկիտ ստուգումը: Երկրորդ, դիմող ընկերակցության հանդուժմունքներին համապատասխան ձևով պատրաստված միսն ընդունելի էր նաև հարևան երկրի սպառողների համար: Այս հիմքերով, Ստրասբուրգի դատարանը վճռել է, որ տեղի չի ունեցել միջամտություն ընկերակցության իրավունքներին, քանի որ ընկերակցության կրոնակիցների համար անհնարին չի եղել պատրաստելու անասունի միսը, որը մորթվել էր թույլատրելի եղանակով: (Ցանկացած դեպքում, եթե նույնիսկ տեղի է ունեցել 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտություն, ապա տեղի չի ունեցել երաշխիքի խախտում, քանի որ երկու ընկերակցությունների միջև առկա տարբերությունը հետապնդել է իրավաչափ նպատակ և ունեցել է պատճառաբանված կապ կիրառված միջոցների և ընկալելու վկայակոչված նպատակի միջև՝ համապատասխանության առումով):

Այս վճիռը, բնականաբար, լիովին չի վերաբերում պետության՝ կրոնական բազմակարծությունը պաշտպանելու դրական պարտականության աստիճանին: Վճռից պարզ չէ, թե, օրինակ, պետությունը կարո՞ղ է պատշաճ համարել ծիսական մորթը՝ կապված անասունների առողջական վիճակի հետ, և եթե՝ այո, ապա արդյոք նման դեպքում նա պետք է նպաստի այլ երկրներից մսի ներմուծմանը: Ստրասբուրգի դատարանի դատական պրակտիկայից միանգամայն պարզ է պնդումն առ այն, որ հասարակությունում կրոնների տարբերություններով պայմանավորված լարվածությունը պետք է վերացվի ոչ թե բազմակարծության վերացմամբ, այլ տարբեր կրոնական միավորումների պատկանող անձանց միջև փոխհանդուրժողականության և փոխըմբռնման խրախուսմամբ: Սակայն բազմակարծության ընդունումը դեռևս չի ենթադրում միավորումների՝ բացարձակ իրավունքներ ունենալը պնդելու իրենց զանգաստների ընդունելիություն և պաշտպանություն: Բազմակարծության ընդունումը, անշուշտ, տարբերվում է դրա ակտիվ իրականացումից:

Հարց 3. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի դավանման սահմանափակումը համապատասխանում է ճանաչված իրավաչափ նպատակներից առնվազն մեկին, թե՛ ոչ:

Ստքի, խղճի և կրոնի ազատությունը բացարձակ չէ: Ինչպես նշվել է, 9-րդ հոդվածի 2-րդ մասը նախատեսում է, որ պետությունը կարող է ազդել մտքի, խղճի կամ կրոնի «դավանման» վրա կոնկրետ հանգամանքներում: Ինչպես ցույց է տալիս կատարված վերլուծությունը՝ առաջին հերթին անհրաժեշտ կլինի որոշել՝ արդյո՞ք վիճարկվող գանգատը 9-րդ հոդվածի ներքո է և այն ներառում է մտքի, խղճի կամ կրոնի «դավանումը» թե՛ ոչ: Կարևոր կլինի որոշել՝ արդյո՞ք տեղի է ունեցել միջամտություն «երաշխիքին», թե՛ ոչ: Դրանից հետո հարց է ծագում՝ արդյո՞ք տեղի է ունեցել 9-րդ հոդվածի խախտում, թե՛ ոչ: Դա գնահատվում է՝ հղում կատարելով երեք թեստերի. արդյո՞ք միջամտությունը հետապնդել է իրավաչափ նպատակ, արդյո՞ք միջամտությունը «նախատեսված է օրենքով» և արդյո՞ք միջամտությունը «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում»:

Միջամտությունը պետք է նախևառաջ պետության կողմից ներկայացվի որպես արդարացված միջոց՝ 2-րդ մասով նախատեսված պետական շահերից որևէ մեկի տեսանկյունից: Այս ճանաչված օրինական շահերը՝ «հասարակական անվտանգությունը, հասարակական կարգի, առողջության կամ բարոյականության կամ այլոց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանությունը», որոնք իրենց տեքստային ձևակերպմամբ ավելի նեղ են, քան 8-րդ, 10-րդ և 11-րդ հոդվածներով ճանաչված շահերը (այդպիսով, ազգային անվտանգությունը 9-րդ հոդվածում ճանաչված չէ, որպես այդպիսին, նպատակ), սակայն, ամեն դեպքում, այս թեստը պրակտիկայում չի առաջացնի որևէ բարդություն պատասխանող պետության համար, քանի որ, ամխուսափելիորեն, ցանկացած միջամտություն Ստրասբուրգի դատարանի կողմից կդիտվի որպես ի պաշտպանություն թվարկված այս շահերից մեկի (կամ մի քանիսի): Ըստ էության, պետությունը պետք է հստակեցնի այն հատուկ նպատակը, որին ուզում է հասնել. փաստորեն, միջամտությունը, որը ենթադրում է օրինական նպատակի առկայություն, առանց որևէ խնդրի դիտվում է որպես երաշխիքում թվարկված նպատակներից մեկում ներառված: Այդպիսով, Սերիֆն ընդդեմ Յունաստանի գործով «հայտնի կրոն» դավանող նախարարի գործառույթները յուրացնելու համար դատապարտումը դիտվել է որպես միջամտություն, որը հետապնդել է հասարակական կարգը պաշտպանելու իրավաչափ նպատակ, մինչդեռ Կոկինակիսն ընդդեմ Յունաստանի գործով Ստրասբուրգի դատարանն անխտջընդոտ ընդունել է, որ հոգեորոտության արգելումը նպատակ է հետապնդել պաշտպանելու այլոց իրավունքները և ազատությունները:

Ազատությունը, որով պետությունը կարող է հաստատել միջամտության համար իրավաչափ նպատակը, նույնպես ներկայացված է Բեսարաբիայի քաղաքային եկեղեցին և այլոք ընդդեմ Մոլդովայի գործով: Այստեղ Ստրասբուրգի դատարանն ընդունել է Կառավարության փաստարկներն առ այն, որ կրոնական միավորման գրանցումը մերժելը հետապնդել է 2-րդ մասում թվարկված կոնկրետ շահեր:

Դիմողների կողմից ներկայացված ճանաչման համար դիմումի ընդունումը մերժելը նպատակ է հետապնդել պաշտպանելու հասարակական կարգը և հասարակական անվտանգությունը: Մոլդովյան պետությունը, որի տարածքն ավելի վաղ ժամանակներում Ռումինիայից բազմիցս անցել է ռուսական հսկողության ներքո և, vice versa, ունեցել է էթնիկական և լեզվական առումով միմյանցից տարբերվող բնակչություն: Այդպիսով, Մոլդովայի երիտասարդ պետությունը, որն անկախացել էր սկսած 1991 թվականից, չունեցավ այնքան ուժ, որի վրա հենվելով կկարողանար ապահովել իր հետագա գոյությունը, սակայն կայունությանը նպաստող միակ գործոնը կրոնն էր. բնակչության մեծ մասը ուղղափառ քրիստոնյաներ էին: Համապատասխանաբար, մոլդովական ուղղափառ եկեղեցու ճանաչումը, որը ենթարկվում էր մոսկովյան հայրապետությանը, օժանդակեց ողջ բնակչությանը միավորվել այդ եկեղեցու շուրջ: Եթե դիմող եկեղեցին ճանաչվեր, այդ կապը գուցե կորչեր, և ուղղափառ քրիստոնյա բնակչությունը սփռվեր մի շարք եկեղեցիների տանիքի ներքո: Ավելին, դիմող եկեղեցու տանիքի ներքո, որը ենթարկվում էր Բուխարեստի հայրապետությանը, գործում էին քաղաքական ուժեր, որոնք գործում էին ռումինական շահերին ընդդեմ, բարենպաստ էին Բեսարաբիայի և Ռումինիայի վերամիավորման համար: Այդ իսկ պատճառով դիմող եկեղեցուն ճանաչելը կարող էր նպաստել բնակչության միջև նախկին ռուս-ռումինական մրցակցության վերածննդին՝ դրանով վտանգելով սոցիալական կայունությունը և նույնիսկ Մոլդովայի տարածքային ամբողջականությունը:

Դիմողները ժխտել են, որ վիճարկվող միջոցը նպատակ է հետապնդել պահպանելու հասարակական կարգը և հասարակական անվտանգությունը: Նրանք վիճարկել են, որ Կառավարությունը ցույց չի տվել, որ դիմող եկեղեցին վտանգ է ներկայացրել հասարակական կարգի և հասարակական անվտանգության համար:

Դատարանը գտնել է, որ պետությունները իրավունք ունեն տարբերելու՝ արդյոք, շարժումը կամ կազմակերպությունը, այսպես ասած, կրոնական նպատակներ հետապնդելով, իրականացնում է գործողություններ, որոնք վտանգավոր են բնակչության կամ հասարակական անվտանգության համար, թե՛ ոչ: Հաշվի առնելով գործի հանգամանքները՝ Դատարանը գտնել է, որ վիճարկվող միջամտությունը հետապնդել է

իրավաչափ նպատակ՝ 9-րդ հոդվածի 2-րդ մասի իմաստով, մասնավորապես՝ հասարակական կարգի և հասարակական անվտանգության պահպանության նպատակ:

Միջամտության նպատակը կամ իմաստը տարբերվում է դրա արդարացման գնահատականից: Այդպիսով, կարևոր է տարբերել թեստում «իրավաչափ նպատակ» և «անհրաժեշտ սոցիալական կարիք» հասկացությունները, որոնք առաջանում են «ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ» լինելու թեստի կապակցությամբ: Չնայած առաջինը պետության համար չի առաջացնի որևէ բարդություն 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտելն արդարացնելու առումով, այդուհանդերձ, իրավիճակը խիստ տարբերվում է վերջին պահանջի կապակցությամբ: Թե ինչպես է Ստրասբուրգի դատարանը բնորոշում հասարակական կարգի և անվտանգության փաստարկները «ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ լինելու» թեստի կապակցությամբ, ներկայացված է ստորև:

Հարց 4. Արդյոք կրոնի կամ համոզմունքի «գավանման» սահմանափակումը «նախատեսված է օրենքով» թե՛ ոչ:

Պետության կողմից միջամտությունը պետք է ներկայացվի որպես «օրենքով նախատեսված»: Այս հայեցակարգն արտահայտում է իրավական հստակության արժեքը, որը պետք է մեկնաբանվի լայն իմաստով որպես որոշակի սահմաններում գործելու հնարավորություն՝ առանց երկյուղելու պետության կամայական կամ անկանխատեսելի միջամտությունից: Այդպիսով, վիճարկվող միջոցը պետք է ունենա օրինական հիմք և լինի ինչպես նույնությամբ ընդունելի, այնպես էլ կանխատեսելի, նաև պետք է բավականաչափ պաշտպանի օրենքի կամայական կիրառումից: Այս հարցերը, այդուհանդերձ, հազվադեպ են ներկայացվել 9-րդ հոդվածի պրակտիկայում: Ցանկացած դեպքում, Ստրասբուրգի դատարանը կարող է խուսափել հստակ պատասխանից՝ արդյոք միջամտությունը «նախատեսված է օրենքով», թե՛ ոչ, եթե ապացուցված է, որ միջամտությունը չի եղել «անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում»: (Երբ 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտելն առաջացրել է քրեական սանկցիայի նախատեսում, դիմողը կարող է լրացուցիչ վիճարկել Կոնվենցիայի 7-րդ հոդվածը, որը սահմանում է *nullum crimen, nulla poena sine lege* սկզբունքը: Նման դեպքերում Ստրասբուրգի դատարանը, անշուշտ, դիմում է 7-րդ և 9-րդ հոդվածների ներքո առաջացող հարցերին՝ կիրառելով նմանատիպ մոտեցում):

Կիրառման ենթակա թեստի դասական ձևակերպում առկա է արտահայտվելու ազատության հետ կապված գործում, սակայն այն ունի նույն կիրառելիությունը 9-րդ հոդվածի ներքո առաջացող գործերում:

Պատարանի կարծիքով՝ «օրենքով նախատեսված» արտահայտությունից բխում են հետևյալ երկու պահանջները: Առաջին՝ իրավունքը պետք է լինի միևնույն չափով մատչելի՝ քաղաքացիները պետք է համապատասխան հանգամանքներում հնարավորություն ունենան կողմնորոշվելու՝ թե տվյալ դեպքում ինչ իրավական նորմեր են կիրառվում: Երկրորդ՝ նորմը չի կարող համարվել «օրենք», եթե այն ձևակերպված չէ բավարար ճշգրտությամբ, որը թույլ կտա քաղաքացուն դրան համապատասխանեցնել վարքագիծը. նա պետք է հնարավորություն ունենա, անհրաժեշտության դեպքում հանգամանքների ողջամիտ իրականացմամբ օգտվելով խորհուրդներից, կանխատեսել այն հետևանքները, որոնք կարող է առաջացնել տվյալ գործողությունը:

Սակայն պետք է դիտարկել Ստրասբուրգի դատարանի կողմից տրված որակման աստիճանը.

Այդ հետևանքները պարտադիր չէ կանխատեսել բացարձակ ճշգրտությամբ. փորձը ցույց է տալիս, որ դա անկարելի է: Ավելին, չնայած որոշակիությունը շատ ցանկալի է, այն կարող է ուղեկցվել քարացածության հատկանիշներով, այն դեպքում, երբ իրավունքը պետք է օժտված լինի փոփոխվող հանգամանքների հետ համընթաց գնալու ունակությամբ: Հետևաբար, շատ օրենքներում անխուսափելիորեն գործածվում են այնպիսի տերմիններ, որոնք այս կամ այն չափով անորոշ են. դրանց մեկնաբանումը և կիրառումը պրակտիկայի խնդիր են:

9-րդ հոդվածի կիրառելիության առումով այս թեստերի կիրառման մի շարք օրինակներ օգնում են որոշելու հոդվածի պահանջները: Կոկինակիսն ընդդեմ Հունաստանի գործով դիմողը պնդել է, որ «հոգեորսություն» հասկացությունը ոչ բավականաչափ հստակ է ձևակերպվել ներպետական օրենքում՝ այդպիսով, նախ՝ հնարավոր դարձնելով ցանկացած կարգի կրոնական մտքերի կամ շփումների կանխումն արգելման միջոցով, և, երկրորդ, անհնարին դարձնելով ցանկացած անձի համար իր վարքագիծը համապատասխանորեն կարգավորելը: Ստրասբուրգի դատարանը նկատել է, որ գոյություն ունեն բազմաթիվ օրենքներ, որոնց ձևակերպումները բացարձակ ճշգրիտ չեն, և համաձայնել է պատասխանող կառավարության հետ, որ ձևավորված ներպետական նախադեպային իրավունքը, լինելով հրապարակված՝ լրացրել է օրենսդրական դրույթը, և այս դեպքում հնարավորություն է ընձեռել բավարարելու «օրենքով նախատեսված» թեստի պահանջները:

Մյուս կողմից, Հասանը և այլոք ընդդեմ Բուլղարիայի գործով թեստի պահանջները չեն բավարարվել: Այս դեպքում կառավարչական ծառայությունը նախապատվությունը տվել է մեկ խմբավորումից մյուսին՝ դեմ լինելով կրոնական առաջնորդի ընտրությանը: Այստեղ, ներպետական օրենսդրության թերությունները Ստրասբուրգի դատարանին հանգեցրել

են այն եզրակացությանը, որ տեղի է ունեցել 9-րդ հոդվածի խախտում:

Որպեսզի ներպետական օրենքը համապատասխանի «օրենքով նախատեսված» արտահայտության պահանջներին, այն պետք է նախատեսի իրավական պաշտպանության միջոցներ Կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքներին պետական մարմինների կամայական միջամտության դեմ: Այն դեպքերում, որոնք ազդում են հիմնարար իրավունքների վրա, օրենքին հակառակ կլինեն Կոնվենցիայով նախատեսված ժողովրդավարական հասարակության հիմնարար սկզբունքները, քանի որ գործադիր մարմնին տրված իրավական ազատությունն արտահայտված կլինի անխոչընդոտ ուժի ձևով: Համապատասխանաբար, օրենքը պետք է բավականաչափ հստակությամբ սահմանի նման իրավասու մարմիններից որևէ մեկին տրված ազատության շրջանակը և դրա իրականացման ձևերը: Ներպետական օրենսդրությունից պահանջվող հստակության մակարդակը, որն ամեն դեպքում չի կարող նախատեսվել ցանկացած հնարավորության համար, կախված է քննարկվող փաստաթղթի՝ իմաստային առումով ընդունելի աստիճանից, դրա կիրառման ոլորտից և նրանց թվից ու կարգավիճակից, ում այն ուղղված է:

Դատարանը նշում է, որ տվյալ գործում համապատասխան օրենքը չի նախատեսում որևէ հիմնարար չափանիշ, որի հիման վրա Նախարարների խորհուրդը և Կրոնական ուղղությունների տնօրինությունը գրանցում են կրոնական ուղղությունները և դրանց առաջնորդների փոփոխությունները ներքին շարժումների և օրինականության համար վիճող մրցակցող զանգատների պայմաններում: Ավելին, չկա որևէ ընթացակարգային երաշխիք, ինչպիսին է անկախ մարմնի առջև մրցակցային դատաքննությունը՝ գործադիր մարմնին տրված ազատության կամայական իրականացման դեմ: Ներպետական օրենսդրությունը և Տնօրինության որոշումը երբևէ չեն ներկայացվել նրանց, ում ուղղված են եղել: Այս գործողությունները պատճառաբանված և այն աստիճանի չեն եղել հստակ, որ նույնիսկ չի նշվել առաջին դիմողը, չնայած այդպիսի նպատակ են հետապնդել և այդպես էլ վարվել են, այն է՝ ազատել են նրան Գլխավոր մուֆտիի պաշտոնից:

Հիմնարար չափանիշների և ընթացակարգային երաշխիքների առումով առկա այս թերությունները նշանակել են, որ միջամտությունը եղել է «կամայական և հիմնված է եղել իրավական դրույթների վրա, որոնք գործադիր իշխանությանը տվել են անսահմանափակ ազատություն և չեն բավարարել ճշգրտության և կանխատեսելիության պահանջվող չափանիշները»:

Չարք 5. Արդյո՞ք կրոնի կամ համոզմունքի «դավանման» սահմանափակումը «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում» թե՛ ոչ:

Պարզ է, որ մտքի, խղճի կամ համոզմունքի դավանումը պետք է անհրաժեշտության դեպքում երբեմն ենթարկվի սահմանափակման՝ ելնելով հասարակական անվտանգության շահերից, հասարակական կարգի, առողջության կամ բարոյականության կամ այլոց իրավունքների և ազատությունների պաշտպանության նպատակով: Սակայն, արդյո՞ք 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտելը կարող է որոշակի հանգամանքներում ներկայացված լինել որպես «ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ», թե՛ ոչ, ոչ միշտ է դյուրին պարզել:

Կիրառելով այս հինգերորդ և վերջին թեստը՝ գանգատարկվող միջամտությունը պետք է .

1. համապատասխանի սոցիալական անհետաձգելի պահանջմունքին,

2. լինի համաչափ հետապնդվող իրավաչափ նպատակին,

3. բավարարի համապատասխան և արդարացված պայմանները:

Պատասխանող պետության պարտականությունն է ցույց տալ, որ այս թեստի պահանջները բավարարված են: Իր հերթին, Ստրասբուրգի դատարանի խնդիրն է հաստատել՝ արդյո՞ք ազգային մակարդակով կիրառված և 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտությանը հանգեցնող միջոցները, ըստ էության, արդարացված են, ինչպես նաև համաչափ են, թե՛ ոչ, սակայն կարող է հաճախ դժվար լինել այդ հարցի լուծումը, քանի որ Ստրասբուրգի դատարանը գտնվում է ոչ ավելի բարենպաստ դիրքում ներպետական որոշումները վերանայելու համար: Յետևաբար, այն կարող է գտնել, որ կոնկրետ «զնահատման պարտականություն» ունի ներպետական որոշումն ընդունողը: Պրակտիկայում դրա հետևանքով ձևավորվում է Ստրասբուրգի դատարանի կողմից իրականացվող մանրակրկիտ քննարկման նախադեպ՝ ներկայացված պատճառների գնահատման առումով՝ կապված 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտության հետ: Դա ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ է ընդհանուր առմամբ քննարկել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի մեկնաբանությունում ընդհանուր կիրառության կոնկրետ առանցքային հայեցակարգերը:

Անհրաժեշտությունը և համաչափությունը և «Ժողովրդավարական հասարակության» էությունը

«Անհրաժեշտության» հայեցակարգը որոշակիորեն կամ ընդհանուր առմամբ ներառված է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի որոշ հոդվածներում, սակայն այն ներկայացվում է տարաբնույթ, բայց որոշ չափով համադրելի համատեքստերում: Մեծ տարբերություն կարող է դրվել այն հոդվածների միջև (այնպիսին, ինչպիսին է 9-րդ հոդվածը), որոնք երաշխավորում են սկզբունքորեն քաղաքացիական կամ քաղաքական բնույթի իրավունքներ և որոնք ենթակա են լայն գնահատականի, և այն հոդվածների միջև, որոնք երաշխավորում են այնպիսի իրավունքներ (առաջին հերթին վերաբերում են ֆիզիկական անձեռնմխելիությանը և մարդու արժանապատվությանը), որպիսիք ենթակա են կամ ոչ հստակ գնահատման, կամ բացառապես հստակ գնահատման:

Գնահատելու համար, թե արդյոք որևէ միջամտություն «անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում», թե՛ ոչ, կարևոր է հաշվի առնել ինչպես «անհրաժեշտ», այնպես էլ «Ժողովրդավարական հասարակություն» բառերը: Օրինակ, 10-րդ հոդվածի համատեքստում Ստրասբուրգի դատարանը նշել է, որ չնայած «անհրաժեշտ» բառն այս դրույթի իմաստով չի հանդիսանում «անփոխարինելի» բառի հոմանիշ, այն միաժամանակ չունի այնպիսի ճկունություն, որով օժտված են «թուլալարելի», «սովորաբար», «նպատակահարմար», «ողջամիտ» կամ «ցանկալի» բառերը, և որ այն ենթադրում է «սոցիալական անհետաձգելի պահանջմունքի» առկայություն: Միջամտության արդարացված լինելը հաստատելու պարտականությունը, և այդ իսկ պատճառով՝ դրա համաչափության ապացուցման պարտականությունը կրում է պետությունը: Այն դեպքում, երբ խնդիրը վերաբերում է Կոնվենցիայում սահմանված մյուս իրավունքներին պետության միջամտության գնահատման անհրաժեշտությանը, ապա անհրաժեշտ կլինի դիտարկել այլ միջազգային կամ եվրոպական չափորոշիչներ կամ պրակտիկան: Այդպիսով, Ստրասբուրգի դատարանն այս ոլորտում հղում է կատարել այնպիսի կազմակերպության հովանու ներքո ներկայացված հաշվետվությանը, ինչպիսին Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդն է:

Պահանջվող արդարացման չափանիշը կախված է բերվող փաստարկներից: Ըստ էության, որքան ուժեղ է «անհետաձգելի սոցիալական պահանջմունքը» այնքան բարդ չի լինի արդարացնել միջամտությունը: Օրինակ, ըստ էության ազգային անվտանգությունն ուժեղ փաստարկ է: Այդուհանդերձ, նման փաստարկի նույնիսկ աննշան պնդումը չի ազատում պետությանը նման հավակնություններն արդարացնելու պարտականությունից: Նմանապես, հասարակական անվտանգությունը հանդես է գալիս որ-

պես անհետաձգելի սոցիալական պահանջմունք, և, այդպիսով, բոլոր մոտոցիկլավարներին ուղղված՝ վթարային սաղավարտ կրելու օրինական պահանջը պատրաստականությանը դիտվել է որպես արդարացված պահանջ, երբ վիճարկվել է Սիկհիզմի ներկայացուցիչների կողմից:

Ցանկացած դեպքում անհրաժեշտության թեստի կիրառումը (դրանով իսկ՝ ապացուցման պարտականության ընկալման սահմանները որոշելը) նույնպես պետք է հաշվի առնի՝ արդյոք միջամտությունը կարող է արդարացվել որպես անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում, թե՛ ոչ: Այս հայեցակարգի խիստ կարևորությունը նկատելի է 9-րդ հոդվածի կիրառման պարագայում: Ստրասբուրգի դատարանը հատկապես ճանաչել է եվրոպական «ժողովրդավարական հասարակության» որոշիչները՝ բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունը և շրջահայացությունը որպես այդ հասարակության խորհրդանիշեր նկարագրելիս: Կոկինակիսն ընդդեմ Յունաստանի գործով, օրինակ, Դատարանը նշել է հետևյալը.

Ինչպես ամրագրված է 9-րդ հոդվածում, մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը՝ Կոնվենցիայի իմաստով, «ժողովրդավարական հասարակության» հիմքերից մեկն է: Այն, իր կրոնական կտրվածքով, հանդիսանում է այն կենսական տարրերից մեկը, որը ձևավորում է հավատացյալների ինքնությունը և նրանց պատկերացումները կյանքի վերաբերյալ, սակայն, մյուս կողմից, այն նաև աթեիստների, ագնոստիկների, սկեպտիկների և չեզոք անձանց համար է: Բազմակարծությունը, որը դարավոր պայքարի թանկարժեք արդյունքը հանդիսացող ժողովրդավարական հասարակության անբաժան մասն է, կախված է դրանից:

Նման արժեքները, այդպիսով, հանգեցնում են այն հետևությանը, որ ներպետական մարմինները կարող են իրավաչափորեն անհրաժեշտ համարել հավատացյալների կրոնական համոզմունքների պաշտպանությունն այն արտահայտությունների միջոցով, որոնք կատարվում են վիրավորական հարձակումների միջոցով (այնպես, ինչպես ստորև քննարկված Օտտո-Պրեմիեզեր-ինստիտուտի գործով): 9-րդ հոդվածը կարող է նաև պահանջել միջամտություն անկարգության շոշափելի սպառնալիքին, որն ավելի շուտ ոչ թե խախտում, այլ նպաստում է բազմակարծությանը, քան այդ բազմակարծությամբ պատասխանատու լինել պետության միջամտություն պահանջող՝ հասարակական կարգին առնչվող իրադրության համար:

Գնահատման սահմանագիծ

Գնահատման անհրաժեշտ և համապատասխան լինելը որոշելը երբևէ չի կարող լինել բացառապես մեքենայական վարժություն, քանզի, եթե հայտնի են բոլոր փաստերը, առկա է անհաղթահարելի արդարացի վճիռ, որը պետք է որ առկա լինի, երբ պատասխանում ես այն հարցին, թե «արդյոք միջամտությունն անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում»: Այդուհանդերձ, Ստրասբուրգի դատարանի մակարդակում 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքներին միջամտության անհրաժեշտության ցանկացած գնահատական սերտորեն կապված է Ստրասբուրգում սահմանված պաշտպանության համակարգի լրացուցիչ բնույթի հարցի հետ, քանի որ Կոնվենցիայով պաշտպանվող իրավունքների գործնական և արդյունավետ լինելը հաստատելու առաջնային պարտականությունը կրում են ներպետական մարմինները: Այդ պատճառով, Ստրասբուրգի դատարանը կարող է տրամադրել ներպետական որոշում կայացնողներին «հայեցողության որոշակի ոլորտ»: Երբեմն այս հայեցակարգը բարդ է կիրառել պրակտիկայում: Այն կարող է նաև վեճեր առաջացնել: Ստրասբուրգի դատարանի կողմից գնահատման սահմանագծի ճանաչումը, երբ որոշվում է՝ արդյոք ներպետական մարմինների կայացրած վճիռը համապատասխան¹ է Կոնվենցիայի իմաստով պետության պարտականություններին, այդպիսով դառնում է սկզբունքային պահանջ, որով Ստրասբուրգի դատարանը ճանաչում է իր լրացուցիչ դերը մարդու իրավունքների պաշտպանության հարցում: Դա հանդիսանում է ժողովրդավարությանը հարիր իրավունքների ճանաչումը (չնայած Կոնվենցիայով նախատեսված սահմանափակումներին), երբ ընտրվում է մարդու իրավունքների իրականացման պրակտիկայի մակարդակը և շրջանակը, որն առավել հարմար է իրենց համար:

Ակնհայտ է, որ եթե այդ հայեցակարգը կար, Ստրասբուրգի դատարանը կարող էր քննադատվել իր պարտականություններից հրաժարվելու համար: Հենդիսայդն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով կայացված վճռում, որն իրենից ներկայացնում է արտահայտվելու ազատության մեկ այլ գործ, Դատարանը նշել է, որ Կոնվենցիան՝

«... չի տալիս պայմանավորվող կողմին գնահատման անսահմանափակ ազատություն: Դատարանը ... պատասխանատու է Պետության այդ պարտավորությունների իրականացումն ապահովելու համար, իրավասու է կայացնելու վերջնական որոշումներ այն մասին, թե այս կամ այն «սահմանափակումը» կամ «պատիժը» որքանով են համատեղելի Կոնվենցիայով նախատեսված երաշխիքների հետ: Այսպիսով, գնահատման ներպետական հայեցողության ոլորտը եվրոպական վերահսկողության հետ ընթանում է ձեռք-ձեռքի: Նման վերահսկողություն-

նը վերաբերում է ինչպես վիճարկվող միջոցի նպատակին, այնպես էլ դրա «անհրաժեշտությանը», որը ներառում է ինչպես որոշման հիմքում ընկած որոշումը, այնպես էլ բուն որոշումը, այդ թվում՝ անկախ դատարանի կողմից կայացված...: Այդ սկզբունքների համադրումից Դատարանը հանգեց այն եզրակացության, որ իր առջև դրված խնդրի մեջ է մտնում ոչ թե ազգային դատարաններին փոխարինելը, այլ Կոնվենցիայի դրույթներին այն որոշումների համապատասխանության նկատմամբ վերահսկողությունը, որոնք նրանք կայացրել են՝ իրականացնելով հայեցողության առումով իրենց իրավունքը»:

Այդպիսով, գնահատման պարտականությունը չի ժխտում Ստրասբուրգի դատարանի վերահսկողական գործառույթը, քանի որ Դատարանը ջանքեր է գործադրում ընդգծելու համար, որ ցանկացած գնահատման ճանաչված պարտականություն սահմանափակ է, և որ ինքը՝ Դատարանը, կայացնում է վերջնական որոշում, երբ վերանայում է ներպետական իշխանությունների գնահատականները: Օրինակ, կրոնական համոզմունքների դեմ հարձակումներին վերաբերող՝ արտահայտվելու ազատության կապակցությամբ Ստրասբուրգի դատարանը պարզաբանել է, թե ինչպես է գնահատման պարտականության շրջանակը կախված համատեքստից, հատկապես՝ քննարկվող արտահայտության բնույթից և սահմանափակման արդարացումից ելնելով:

Մինչդեռ առկա է Կոնվենցիայի 10(2) հոդվածի ներքո քաղաքական ելույթի կամ պետական շահի հարցերի շուրջ բանավեճերի կապակցությամբ սահմանափակումների մեղ շրջանակ, գնահատման առավել լայն լիազորության ոլորտ է սովորաբար կիրառելի պայմանավորվող պետությունների համար, երբ խնդիրը վերաբերում է արտահայտվելու ազատությանը՝ կապված այնպիսի գործերի հետ, որոնք վերաբերում են վիրավորանքին՝ մեղ անձնական համոզմունքների՝ բարոյականության կամ, հատկապես, կրոնի, ոլորտում: Ավելին, ինչպես բարոյականության բնագավառում, այնպես էլ, հավանաբար, առավել բարձր մակարդակում չկա իրենց կրոնական համոզմունքների նկատմամբ ոտնձգությունների հետ կապված «այլոց իրավունքները պաշտպանելու պահանջների» որևէ ընդհանուր եվրոպական հայեցակարգ:

Այն, ինչ, կարծես թե, վիրավորում է հատուկ կրոնական համոզմունք ունեցող անձանց, նույնը չէ բարոյականության չափանիշների առումով: Բարոյականության պահանջների վերաբերյալ պետությունների հայացքները փոփոխվում են՝ կախված վայրից և ժամանակից, և պետական իշխանության մարմիններն սկզբունքորեն գտնվում են ավելի լավ վիճակում, քան միջազգային դատավորը, որպեսզի դատողություն անի այդ պահանջների ստույգ բովանդակության մասին՝ հաշվի առնելով այլոց իրավունքները, ինչպես նաև «սահմանափակման» «անհրաժեշտու-

թյան» կապակցությամբ, որը նպատակ ունի նման նյութերից պաշտպանելու նրանց, ում կրոնական զգացմունքները և համոզմունքները լրջորեն ենթարկվել են վիրավորանքի:

Այդպիսով, Ստրասբուրգի դատարանն ընդունում է, որ կրոնի բնագավառում որոշակի որոշման ընդունման նկատմամբ իր վերահսկողական իրավասությունները սահմանափակ են: Դա ակնհայտ է: Ներպետական իրադրությունը, կարծես թե, արտացոլում է պատմական, մշակութային և քաղաքական փոփոխությունները, և միջազգային ֆորումը լավագույն տարբերակը չէ նման վեճեր լուծելու համար:

9-ՐՂ ԶՈՂՎԱԾԻ ՆԵՐՔՈՒ ՄՏՔԻ, ԽՂՃԻ ԵՎ ԿՐՈՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ՏԵՍԱԿԵՏՆԵՐԸ

9-րդ հոդվածին առնչվող գործերում Ստրասբուրգի դատարանի իրավասությունը ներկայացնում է այս թեստերի կիրառումը և պետության չեզոքության, բազմակարծության և հանդուրժողականության ակնկալիքն այնպիսի իրավիճակներում, որոնք ներառում են պաշտոնական հակամարտության, քողարկված կամ ակնհայտ խտրականության և կամայական որոշում ընդունելու իրականությունը: Ձեռնարկի այս մասը ներկայացնում է այն հիմնական հարցերը, որոնք ծագում են այս երաշխիքի համատեքստում՝ առաջին հերթին կապված այն հարցի հետ, թե արդյոք միջամտությունը կարող է դիտվել որպես ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ, թե՛ ոչ: Ինչպես արդեն նշվել է, այդուհանդերձ, մտքի, խղճի և կրոնի ինչպես միանձնյա, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ դավանումը մնում է ոչ ստուգված ստրասբուրգյան փորձում:

Ձիմվորական բնույթի ծառայություն և կրոնական համոզմունքներ

Այն շրջանակը, որի սահմաններում 9-րդ հոդվածը պետական իշխանությունների վրա պարտականություն է դնում ճանաչել քաղաքացիական կամ իրավական պարտականություններից ազատ լինելը, դարձյալ որոշ պատճառներով մնում է բաց: Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 4(3)(բ) հոդվածի լույսի ներքո, որում ամրագրված է հատուկ դրույթ «զիմվորական բնույթի ծառայության համար», 9-րդ հոդվածը, հավանաբար, չի կարող ինքնին ենթադրել զիմվորական ծառայությունից գիտակցաբար հրաժարվելը ճանաչելու որևէ իրավունք, քանի դեռ դա ճանաչված չէ միջազգային իրավունքի կողմից: Չնայած վերտուալ բոլոր եվրոպական պետությունները, որտեղ կա զիմվորական ծառայություն, պարտականություն, այժմ այլընտրանքային են ճանաչում քաղաքացիական ծառայությունը, դարձյալ բաց հարց է մնում՝ արդյոք 9-րդ հոդվածը կարող է, իսկապես, պահանջել պետությունից ճանաչել մնան այլընտրանքային քաղաքացիական ծառայությունն այնպիսի դեպքերում, երբ անձն այլ կերպ կարող էր կոչված լինել գործելու իր հիմնարար կրոնական համոզմունքներին հակառակ: Իսկապես, Ստրասբուրգի դատարան ներկայացված վերջին դիմումները, որոնք ավարտվել են հաշտության համաձայնությամբ կամ դուրս են մնացել

ներպետական միջոցառումների արդյունքում, անշուշտ, առաջարկում են վերանայել Դատարանի վերաբերմունքն այս հարցերի նկատմամբ:

Կարող է նաև հնարավորություն լինել առնվազն ընդունել, որ գինվորական ծառայության պահանջները կարող են իրականացվել խտրական ճանապարհով կամ այնպիսի ճանապարհով, որն առաջ է բերում Կոնվենցիայի շրջանակներում ներկայացող այլ դիտարկումներ: Օրինակ, Յուլկեն ընդդեմ Թուրքիայի գործով Ստրասբուրգի դատարանը վճռեց, որ դիմողը՝ մի խաղաղ ակտիվիստ, որը կրկնակի պատժվել է իր համոզմունքներից ելնելով գինվորական ծառայությունից հրաժարվելու համար, ենթարկվել է 3-րդ հոդվածը խախտող վերաբերմունքի՝ կապված «մեղադրանքի և դատապարտման ժամկետների շարունակական հաջորդման», ինչպես նաև այն հնարավորության հետ, որ իր այդ դրությունը տեսականորեն կարող էր շարունակվել մնացած ողջ կյանքի ընթացքում: Այն գերազանցել է բանտարկության համար անխուսափելի նվաստացման աստիճանը և, այդպիսով, համարվել «անմարդկային» վերաբերմունք՝ կապված կրկնվող մեղադրանքների և բանտարկության դիտավորյալ, կուտակված և երկարատև ազդեցության հետ: Ներպետական իրավունքը, որը չի նախատեսել դրույթ գիտակցաբար հրաժարվելու վերաբերյալ, «ակնհայտորեն բավարար չի եղել նախատեսելու պատշաճ միջոց այնպիսի իրավիճակների պարագայում, որոնք առաջանում են մարդու՝ համոզմունքներից ելնելով պարտադիր գինվորական ծառայությունից հրաժարվելուց»:

«Եկեղեցական տուրք» վճարելու պահանջը

9-րդ հոդվածի առաջին մասն ընծեռում է պաշտպանություն անուղղակիորեն կրոնական գործունեության մեջ ընդգրկվելու հարկադրանքից, որն իրականացվում է անձի կամքին հակառակ: Նման իրավիճակ կարող է առաջանալ, օրինակ, կապված եկեղեցական տուրք վճարելու հետ: Պետությունները պետք է հարգեն նրանց կրոնական համոզմունքները, ովքեր չեն պատկանում որևէ եկեղեցու, և, այդպիսով, պետք է նման անձանց համար հնարավոր դարձնեն, որպեսզի վերջիններս ազատ լինեն եկեղեցուն՝ իր կրոնական գործունեության համար, հանգամանակություններ անելու պարտականությունից: (Այդուհանդերձ, ինչպես նշվեց, այս իրավիճակը պետք է տարբերել այն փաստարկներից, որ անձի կողմից պետությանը սովորական հարկ վճարելը չպետք է իրականացվի հատուկ նպատակների համար): Ուստի պետությունը կարող է օրոնքով սահմանված կարգով պահանջել անձանցից տեղեկացնել իրենց կրոնական համոզմունքի կամ կրոնական համոզմունքը փոխելու մասին՝ եկե-

ղեցական հարկերն արդյունավետորեն հավաքելու նպատակով: Ցանկացած դեպքում, անհրաժեշտ կլինի որոշել՝ արդյոք նման հարկ սահմանելը մի մասով աշխարհիկ է՝ ի հակադրություն եկեղեցական նպատակների, թե՛ ոչ: Բրուկնոն ընդդեմ Շվեդիայի գործով Ստրասբուրգի դատարանը տարբերակում է կատարել հասարակական գործառույթների և բացառապես կրոնական դավանանքի հետ կապված գործառույթների իրականացման համար հարկերի վճարման միջև: Օրենսդրությունը թույլ է տվել ձեռնպահ մնալ մեծ թվով եկեղեցական տուրքեր վճարելուց, սակայն դարձյալ պահանջել է վճարել տուրք («սեքստայի տուրք»)՝ մի շարք ոչ կրոնական բնույթի խնդիրներ ի շահ հասարակության լուծելու համար, այնպիսիք, ինչպիսիք են թաղման կազմակերպումը, եկեղեցական գույքի և պատմական արժեք ներկայացնող շինությունների պահպանումը և նախկին բնակչությանը վերաբերող փաստաթղթերի մասին հոգ տանելը: Ստրասբուրգի դատարանը նախևառաջ հաստատել է, որ պետական իշխանություններն ունեն գնահատման լայն լիազորություններ, երբ որոշում են նման պարտականությունների անհրաժեշտությունը, և, այդպիսով, հերքել է դիմողի հայտարարությունն այն մասին, որ այս գործառույթներն անվերապահորեն եղել են աշխարհիկ հանրային վարչակազմի և ոչ թե կրոնական մարմինների պարտականությունը:

Դատարանը համաձայն է Կառավարության հետ, որ թաղումների կազմակերպումը, եկեղեցական գույքի և պատմական արժեքների մասին հոգ տանելն ու պահպանելը, ինչպես նաև նախկին բնակչությանը վերաբերող փաստաթղթերի պահպանումը կարող են ըստ էության համարվել ոչ կրոնական բնույթի, որոնք իրականացվում են ի շահ ողջ հանրության: Պետությունը պետք է որոշի, թե ում պետք է վստահվի այս խնդիրների լուծման պարտականությունը, և ինչպես նրանք պետք է ֆինանսավորվեն: Քանի որ սա անձի՝ կրոնի ազատության իրավունքը հարգելու պարտականության շրջանակներում է, Պետությունն ունի գնահատման լայն լիազորություն:

Սակայն Ստրասբուրգի դատարանն ընդգծել է, որ երաշխիքը պահանջում է պաշտպանություն այնպիսի նպատակների իրագործմանը հարկման միջոցով մասնակցելուն հարկադրելու դեմ, որոնք եղել են մեծամասամբ կրոնական բնույթի: Այս դեպքում, այդուհանդերձ, եկեղեցու անդամ չհանդիսացող անձանց կողմից վճարվող եկեղեցական տուրքի ամբողջ գումարի մի մասը կարող էր ներկայացվել որպես համաչափ եկեղեցու քաղաքացիական պարտականությունների գումարների, և, այդպիսով, չէր կարելի ուշել, որ դիմողը գանգատվել է եկեղեցու կրոնական գործունեությանը մասնակցելուն դեմ: Կարևոր է եղել նաև այն, որ ավելի շուտ հասարակական, քան եկեղեցական մարմիններն են սահմանել ծախսերը և վճարման ենթակա տուրքերը:

Դիմողը, որը չի եղել Շվեդիայի Եկեղեցու անդամ, չպետք է վճարեր լրիվ եկեղեցական տուրքը, այլ միայն դրա մի մասը՝ ամբողջ գումարի քսանհինգ տոկոսը, իբրև «սեքտայի տուրք»՝ այն հիմքով, որ ոչ անդամները պետք է մասնակցեն եկեղեցու ոչ կրոնական գործունեությանը: Տուրքի նվազեցված տոկոսը որոշվել է Շվեդիայի Եկեղեցու տնտեսության դիտարկման հիման վրա, որը ցույց է տվել, որ մահացածների թաղման ծախսերը կազմել են Եկեղեցու ողջ տուրքի մոտ քսանչորս տոկոսը:

Այդ իսկ պատճառով, պարզ է, որ դիմողի կողմից Շվեդիայի Եկեղեցուն վճարված տուրքը համաչափ է եղել իր քաղաքացիական պարտականությունների համար վճարված գումարներին: Ուստի չի կարելի ասել, որ նրան հարկադրել են մասնակցել Եկեղեցու կրոնական գործունեությանը:

Ավելին, այն փաստը, որ Շվեդիայի Եկեղեցուն վատահվել են նշված խնդիրների լուծումները, չի կարող ինքնին դիտվել որպես Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի խախտում: Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ Եկեղեցին պարտականություն է ունեցել պահպանելու նախկին բնակչությանը վերաբերող փաստաթղթերը երկար տարիների ընթացքում, ուստի, բնական է, որ նա հոգ է տարել այդ փաստաթղթերի պահպանման մասին մինչև դրանք վերջնականապես Պետության արխիվներ փոխանցելը: Նաև՝ թաղումների կազմակերպումը, հին եկեղեցու գույքի պահպանումը խնդիրներ են, որոնք հիմնովին կարող են վստահվել պետության կողմից ընդունված եկեղեցուն: Նաև Դատարանը հաշվի է առնում այն, որ սեքտային տուրքի վճարումը և Եկեղեցու քաղաքացիական գործունեության իրականացումը վերահսկվել են պետական իշխանությունների, ներառյալ հարկային իշխանությունների, և Պետության Վարչական հանձնաժողովի կողմից:

Ուստի Դատարանը հանգել է այն եզրակացությանը, որ այս՝ սեքտային տուրքի վճարման պարտականությունը չի խախտել դիմողի՝ կրոնի ազատության իրավունքը, և հայտարարել է դիմումի այս հատվածն ակնհայտորեն անհիմն:

Դրես կողը

Կրոնական խորհրդանիշեր կրելն արգելելը Ստրասբուրգի դատարան 9-րդ հոդվածի շրջանակներում դիմումներ ներկայացնելու տեղիք է տվել: Այս գործերը պահանջում են խոհեմ գնահատական: Դատական պրակտիկայից երևում է, որ սովորաբար ընդունված է, որ նման արգելքն առաջացնում է անձանց իրենց կրոնը դավանելու իրավունքին միջամտություն, և գնահատականը կախված է եղել արգելքի պատճառներից: Այս ոլորտում, այդուհանդերձ, Ստրասբուրգի դատարանը կարծես թե ընդունում է պետական իշխանությունների գնահատման որոշակի սահ-

մանագիծը, հատկապես, երբ Պետության կողմից ներկայացված արդարացումը որոշ ֆունդամենտալիստական կրոնական շարժումների կողմից այլ կրոնի պատկանող անձանց կամ իրենց կրոնը չհավանողների վրա ճնշում գործադրելը կանխելու անհրաժեշտությունն է: Այսպես, Դահլաբն ընդդեմ Թուրքիայի գործով ցածր դասարանի երեխաների ուսուցչին իսլամական գլխաշոր կրելն արգելելը դիտվել է արդարացի՝ «հզոր արտաքին խորհրդանիշ լինելու պատճառով, ինչը ներկայացրել է նրա կողմից գլխաշոր կրելը. այս պարագան կրելը կարող էր ոչ միայն ունենալ կրոնափոխ անելու ազդեցություն, քանի որ այն կրում են կանայք կրոնական ցուցումներին համապատասխան, ինչը դժվար էր համաձայնեցնել գենդերային (սեռային) հավասարության սկզբունքի հետ, բայց նաև դա չէր կարող դյուրորեն համաձայնեցվել հարմարվողականության, այլոց հարգելու և հավասարության ու խտրականությունների բացառման կոչի հետ, որը ժողովրդավարական հասարակությունում բոլոր ուսուցիչները պետք է փոխանցեն իրենց սաներին»:

Յետագայում խնդիրը քննարկվել է Մեծ պալատի կողմից՝ Լեյլա Սահինն ընդդեմ Թուրքիայի գործով: Այս գործով դիմողը գանգատվել է, որ համալսարանում իսլամական գլխաշոր կրելն արգելելը և, համապատասխանաբար, իրեն դասերին մասնակցել թույլ չտալը խախտել է 9-րդ հոդվածով երաշխավորված իր իրավունքները: Ստրասբուրգի դատարանն ընդունել է, որ տեղի է ունեցել միջամտություն սեփական կրոնը դավանելու իրավունքին, և նաև ընդունել է, որ միջամտությունն առաջին հերթին հետապնդել է այլոց իրավունքները և ազատությունները պաշտպանելու և հասարակական կարգը պահպանելու նպատակ: Այն նաև ընդունել է, որ միջամտությունը «նախատեսված է եղել օրենքով»: Համապատասխանաբար, կարևորագույն հարց է եղել՝ արդյոք միջամտությունը «եղել է անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում», թե՛ ոչ: Ձայների մեծամասնությամբ Դատարանն ընդունել է, որ քննարկվող միջամտությունը եղել է ինչպես, ըստ էության, արդարացված, այնպես էլ համապատասխան հետապնդվող նպատակին՝ հաշվի առնելով Պետության գնահատման սահմանները նման գործերի առումով:

Երբ քննարկվում են այնպիսի պետության և կրոնների միջև հարաբերությանն առնչվող հարցեր, որտեղ ժողովրդավարական հասարակությունում կարծիքը կարող է արդարացիորեն մեծամասամբ տարբերվել, որոշում ընդունող մարմնի դերը պետք է լինի առանձնահատուկ կարևոր: Դա հատկապես վերաբերում է այն դեպքին, երբ կարգավորվում է կրթական օջախներում կրոնական խորհրդանիշեր կրելու խնդիրը, հատկապես ... պետական մարմինների կողմից ընդունված մոտեցումների բազմազանության տեսանկյունից: Անհնարին է տեսնել ողջ Եվրոպայի հասարակության առումով կրոնի իմաստի ընդհանրական

հայեցակարգ, և կրոնական համոզմունքի պետական արտահայտման իմաստը և կամ աստիճանը կտարբերվի՝ կախված ժամանակից և վայրից: Այս ոլորտում կանոնները, համապատասխանաբար, կտարբերեն մեկ երկիրը մյուս երկրից՝ կապված ազգային սովորույթների և պահանջների հետ, որոնք սահմանվում են՝ ելնելով այլոց իրավունքները և ազատությունները պաշտպանելու և հասարակական կարգը պահպանելու պահանջմունքից: Համապատասխանաբար, աստիճանի և ձևի ընտրությունը, որը պետք է արվի նման կարգավորմամբ, անվերապահորեն պետք է թողնել համապատասխան պետության դիրքորոշմանը, քանի որ այն կախված կլինի համապատասխան ներպետական իրավիճակից:

Այս դեպքում որոշակի կարևորություն են ունեցել աթեիզմի և հավասարության սկզբունքները, որոնք կազմել են թուրքական Սահմանադրության առանցքը: Սահմանադրական դատարանը որոշել է, որ կրոնը դավանելու ազատությունը կարող էր սահմանափակվել աթեիզմի՝ որպես Պետությունում ժողովրդավարական արժեքների երաշխավորի դերը պաշտպանելու նպատակով. աթեիզմը եղել է ազատության և հավասարության գլխավոր իմաստը, անհրաժեշտորեն առաջացրել է կրոնի և համոզմունքի ազատություն և արգելել է պետական իշխանություններին նախապատվություն տալ որոշակի կրոնի կամ համոզմունքի՝ երաշխավորելով դրա՝ որպես անաչառ արբիտրի դերը: Ավելին, աթեիզմը նույնպես օգնել է անձանց պաշտպանելու արտաքին ճնշումից, որը գործարկվել է ծայրահեղական շարժումների կողմից: Պետության՝ այս անկախ արբիտրի դերը համաձայնեցվել է նաև Ստրասբուրգի դատարանի պրակտիկայի հետ՝ 9-րդ հոդվածի իմաստով:

Ստրասբուրգի դատարանի վրա նույնպես ազդեցություն է գործել Թուրքիայի սահմանադրական համակարգում կանանց իրավունքների պաշտպանության ուժը, արժեք, որը նույնպես համաձայնեցված է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայում շեշտվող՝ գենդերային (սեռային) հավասարության առանցքային սկզբունքի հետ: Իսլամական գլխաշոր կրելն արգելելու հարցի ցանկացած քննարկում պետք է նկատի առնել այն ազդեցությունը, որը նման խորհրդանիշը կարող էր ունենալ այն անձանց վրա, ովքեր որոշել են չկրել այն, եթե այն ներկայացվում կամ ընկալվում է իբրև հարկադիր կրոնական պարտականություն: Դա առանձնահատուկ այդպես է եղել այնպիսի երկրում, ինչպիսին Թուրքիան է, որտեղ բնակչության մեծ մասը դավանել է իսլամական կրոնը: Թուրքիայում ծայրահեղական քաղաքական շարժումների հետին ծրագրերի դեմ, որոնք նպատակ են ունեցել հասարակությանը պարտադրելու իրենց կրոնական խորհրդանիշերն ու կրոնական ցուցումների վրա հիմնված՝ հասարակական հայեցակարգը, Մեծ պալատը բավարարվել է նրանով, որ գտել է աթեիզմի սկզբունքն է այն գլխավոր

դիրքորոշումը, որով սահմանվել է համալսարանում կրոնական խորհրդանիշեր կրելու արգելք:

Այն համատեքստում, որում բազմակարծության արժեքները, այլոց իրավունքները հարգելը և, հատկապես, տղամարդկանց և կանանց՝ օրենքի առաջ հավասարությունն ուսուցանվել և կիրառվել են պրակտիկայում, հասկանալի էր, որ համապատասխան իշխանությունները կարող էին նման արժեքներին հակառակ համարել ուսումնական հաստատություններում այնպիսի կրոնական պարագա կրելը, ինչպիսին է իսլամական գլխաշորը: Ուստի գլխաշոր կրելու ազատությունը սահմանափակելը կարող էր դիտվել որպես անհրաժեշտ սոցիալական պահանջմունք, քանի որ այս ուրույն կրոնական խորհրդանիշը վերջին տարիներին երկրում ծեռք է բերել քաղաքական նշանակություն: Ընդգծելով, որ 9-րդ հոդվածը ոչ միշտ է երաշխավորում կրոնական համոզմունքով թելադրված վարվելու իրավունք, և այդպես վարվող անձանց չի տրամադրել իրավունք անտեսելու այն կանոնները, որոնք, պարզվում է, որ արդարացված են եղել, Դատարանը նշում է նաև, որ ցանկացած դեպքում թուրքական համալսարաններում ուսանող մուսուլման ուսանողները կարող էին դավանել իրենց կրոնը՝ մուսուլմանական արարողակարգերի ընդունված ձևերին համապատասխան՝ կրթական կազմակերպությունների հարկադրանքով պայմանավորված սահմանափակումների շրջանակներում:

Դիմումում հարց էր բարձրացվել նաև առ այն, թե արդյոք տեղի է ունեցել դիմողի կրթության իրավունքին միջամտություն՝ թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի իմաստով: 9-րդ հոդվածի ներքո դիմումի պատճառաբանման հետ անալոգիա անցկացնելով՝ Մեծ պալատը նաև ընդունել է, որ իսլամական գլխաշոր կրելու պատճառով տարբեր դասախոսությունների և քննությունների մասնակցել չթույլատրելը կանխատեսելի է եղել, հետապնդել է իրավաչափ նպատակ, և գործադրված միջոցները եղել են օրինական: Քննարկվող միջոցները որևէ կերպ չեն եղել միջամտություն ուսանողների կողմից կրոնական միջոցառումների անցկացմանը և, իրոք, համալսարանի ղեկավարությունը խելամտորեն միջոցներ էր փնտրել խուսափելու այնպիսի իրավիճակից, երբ ուսանողները կորոշեին կրել գլխաշոր՝ միաժամանակ պաշտպանելով այլոց իրավունքները և կրթական համակարգի շահերը: Գլխաշոր կրելն արգելելը, համապատասխանաբար, չի եղել միջամտություն կրթության իրավունքին:

Բանտարկյալներն ու կրոնական համոզմունքները

Բանտերի ղեկավարությունը պետք է ճանաչի ազատագրված մեջ գտնվողների կրոնական պահանջները՝ թույլ տալով դատապարտյալներին մասնակցել կրոնական միջոցառումների: Այդպիսով, երբ կրոնը կամ համոզմունքը պահանջում են հատուկ սննդակարգ, այն պետք է հարգվի ղեկավարության կողմից: Նաև պետք է սահմանվի համապատասխան դրույթ, որպեսզի դատապարտյալները կարողանան մասնակցել կրոնական ծեսերին կամ հոգևոր գործընթացներին: Պոլտորացկին ընդդեմ Ուկրաինայի և Կուզնեցովն ընդդեմ Ուկրաինայի փոխկապակցված գործերով մահվան դատապարտված բանտարկյալները բողոքել են, որ իրենց չի թույլատրվել տեսակցել հոգևորականի հետ, ինչպես նաև մասնակցել ծիսական արարողությունների, որոնք հասու են եղել մյուս բանտարկյալներին: Այս գործերով դիմողները հաջողություն են ունեցել այն հիմքով, որ այդ միջամտությունները չեն եղել օրենքին համապատասխան, քանի որ համապատասխան բանտային Յրահանգը չէր կարող նման կերպ մեկնաբանվել՝ Կոնվենցիայի իմաստով: Այդուհանդերձ, բանտում լավ կարգուկանոն և անվտանգություն ապահովելը սովորաբար պատրաստակամորեն կճանաչվի որպես օրինական պետական շահեր: Օրինակ, 9-րդ հոդվածը չի կարող պահանջել այն դատապարտյալների հատուկ կարգավիճակ, ովքեր բողոքում են, որ բանտային համազգեստ կրելը, աշխատելուն հարկադրվելը խախտել են իրենց համոզմունքները: Նաև նման կարգուկանոնին և անվտանգության շահերին համապատասխան իշխանություններին տրամադրվում է առավել լայն գնահատման շրջանակ: Օրինակ, բանտարկյալներին ճանաչելու պահանջը կարող է իրավունք տալ մերժելու դատապարտյալին երկարացնելու մորուքը, մինչդեռ անվտանգության նկատառումներով կարող է արդարացվել աղոթքի համար նախատեսված շղթա կրելը կամ այնպիսի գրքի ընթերցումն արգելելը, որը պարունակում է մարտական կոչեր բանտարկյալների համար՝ նույնիսկ այնպիսի գործերով, որոնցում կարող է սահմանվել, որ նման առարկաներ ունենալն անրաժեշտ է կրոնական հավատքի պատշաճ իրականացման համար:

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի շրջանակներում պետության այս պարտականություններն արտացոլված են նաև եվրոպական բանտային կանոններում: Այս կանոնները ոչ հարկադիր չափանիշներ են, որոնք նպատակ են հետապնդում ապահովելու, որպեսզի դատապարտյալներին տրամադրվեն նրանց արժանապատվությունը հարգող և այն վերաբերմունքին համապատասխանող նյութական և հոգևոր պայմաններ, ինչը չի հանդիսանում խտրական, ճանաչում է կրոնական համոզմունքները և պահպանում է առողջությունը և արժանա-

պատվությունը: Այդպիսով, Կանոնները սահմանում են, որ «բանտային ռեժիմը պետք է կազմակերպվի այնպես, որպեսզի այն գործնականում թույլ տա դատապարտյալներին դավանելու սեփական կրոնը և հետևելու իրենց համոզմունքներին, մասնակցելու ծիսական արարողություններին կամ հավաքներին, որոնք իրականացվում են նման կրոն կամ համոզմունքներ ընդունած հոգևորականների կողմից, առանձին տեսակցել հոգևորականների, աղոթել և ընթերցել հոգևոր գրականություն՝ կապված սեփական կրոնի կամ համոզմունքի հետ: Այդուհանդերձ, «դատապարտյալները չեն կարող հարկադրվել դավանելու կրոն կամ համոզմունք, մասնակցելու ծիսական արարողությունների կամ հավաքների, կրոնական գործերի կամ տեսակցելու ցանկացած հոգևորականի»:

Դավանափոխություն

9-րդ հոդվածի 1-ին մասի տեքստը հատկապես հղում է կատարում «ուսուցման»՝ որպես համոզմունքի «դավանման» ճանաչված ձևին: Իր համոզմունքների հիմնավոր լինելու մեջ այլոց համոզելու փորձ կատարելու իրավունքը նույնպես լիովին պաշտպանվում է «կրոնը կամ համոզմունքը փոխելու» իրավունքի տեքստին կատարվող հղումով: Այլ կրոն ընդունելուն համոզելու փորձ կատարելով՝ կրոնափոխ անելու իրավունքը, այդպիսով, լիովին 9-րդ հոդվածի շրջանակներում է: Սակայն այս իրավունքը բացարձակ չէ և կարող է սահմանափակվել, երբ պետությունը կարող է ցույց տալ, որ դա լիովին հիմնված է հասարակական կարգուկանոնի կամ խոցելի անձանց պաշտպանության վրա՝ ընդդեմ անտեղի շահագործման: Պրակտիկան տարբերում է «պատշաճ» և «ոչ պատշաճ» դավանափոխությունը, տարբերությունն արտահայտված է Եվրոպայի խորհրդի այնպիսի փաստաթղթերում, ինչպիսին է աղանդների (սեքտաների) անօրինական գործունեության մասին Խորհրդարանական վեհաժողովի 1412 (1999) հանձնարարականում, որը կոչ է անում ձեռնարկել ներպետական քայլեր ընդդեմ «ապօրինի գործողությունների, որոնք կատարվում են կրոնական, գաղտնի կամ հոգևոր բնույթի խմբերի անվան ներքո», դրանում կարևորվում է նման Աղանդների (սեքտաների) մասին տեղեկատվության փոխանակումը պետությունների միջև, դպրոցական ուսումնական ծրագրերում կրոնի պատմության և փիլիսոփայության ներառումը, որը հետապնդում է երիտասարդներին աղանդներից պաշտպանելու նպատակ:

Կոկինակիսն ընդդեմ Յունաստանի գործով Եհովայի վկան դատապարտվել է ազատագրկման դավանափոխության դրդելու համար, հան-

ցանքը հատկապես արգելված է եղել Հունաստանի Սահմանադրությամբ և օրենքով: Նախ Ստրասբուրգի դատարանն ընդունել է, որ անձին կրոնափոխության հանդեպի փորձն իրականացվել է երաշխիքի սահմանում, «որի բացակայությունը 9-րդ հոդվածով նախատեսված կրոնը կամ հավատքը փոխելու իրավունքը, ամենայն հավանականությամբ, կդառնա լուկ չգործող իրավունք»: Մինչդեռ նշելով, որ արգելումը նախատեսված է եղել օրենքով և հետապնդել է այլոց իրավունքները պաշտպանելու նպատակ, Ստրասբուրգի դատարանը, այդուհանդերձ, չէր կարող որոշակի հանգամանքներում ընդունել, որ միջամտությունն արդարացված է եղել իբրև «անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում»: Իր կարծիքով, պետք է տարբերել «Քրիստոնեական վկա լինելը» կամ ավետարանչականությունը «անպատշաճ հոգեորսությունից», որն առաջ է բերել անպատշաճ ճնշման կամ նույնիսկ բռնության գործադրում:

Առաջինը վերաբերում է ճշմարիտ ավետարանչականությանը, որը 1956 թվականին Եկեղեցիների համաշխարհային Խորհրդի հովանու ներքո ներկայացված հաշվետվության մեջ նկարագրված է որպես հիմնական առաքելություն յուրաքանչյուր քրիստոնյայի ու Եկեղեցու պարտականություն: Երկրորդը վերաբերում է դրա աղավաղմանը և դեֆորմացիային: Համաձայն նույն հաշվետվության, եկեղեցու համար նոր անդամներ գրավելը կարող է իրականացվել նյութական կամ հաստատական արտոնությունների տրամադրելու խոստումների միջոցով, ծանր հոգեկան ու նյութական վիճակում գտնվող անձանց վրա ճնշում գործադրելու միջոցով, անպատշաճ, նաև այս դեպքում հնարավոր են բռնության, հրահանգման կիրառումը: Ընդհանրացնելով՝ կարելի է ասել, որ այն համատեղելի չէ մտքի, խղճի և կրոնի ազատության նկատմամբ հարգանքի հետ:

Այդուհանդերձ, դատապարտման պատճառները ներպետական դատարանների կողմից չբնորոշելը նշանակել է, որ նրանք չեն կարողացել ցույց տալ, որ առկա է եղել անհրաժեշտ սոցիալական պահանջմունք դատապարտման համար: Ներպետական դատարանները գնահատել են դիմողի քրեական պատասխանատվությունը՝ ընդամենը վերարտադրել են օրենսդրական ձևակերպումները քան պարզաբանել, թե հատկապես ինչպես է դիմողն անպատշաճ միջոցներով փորձել հանդել այլոց:

Համապատասխան օրենքի դրույթի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հունական օրենսդրի կողմից ընդունված համապատասխան չափանիշները համատեղելի են վերջինիս հետ՝ այնքանով, որքանով դրանք նախատեսված են պատժելու միայն անպատշաճ հոգեորսությունը, ինչը Դատարանը չպետք է վերացականորեն տվյալ գործով սահմանի: Այդուհանդերձ, Դատարանը նկատում է, որ իրենց պատճառաբանություններում հունական դատարանները դիմողի պատասխանատվու-

թյունը սահմանելիս բացառապես վերարտադրել են օրենսդրության ձևակերպումները և բավարար չափով չեն պարզաբանել, թե հատկապես ինչպես է մեղադրյալն անպատշաճ միջոցներով փորձել համոզել իր հարևանին: Նրանց կողմից ներկայացված և՛ ոչ մի փաստ չի արդարացնում այդ եզրահանգումը: Այսպիսով, չկա վկայություն առ այն, որ հաշվի առնելով գործի հանգամանքները՝ դիմողի դատապարտումն արդարացված է ճնշող հասարակական անհրաժեշտությամբ: Այդ իսկ պատճառով, վիճարկվող միջոցը չի կարող համարվել համաչափ հետապնդվող իրավաչափ նպատակին կամ, հետևաբար՝ «անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում ... այլոց իրավունքները և ազատությունները պաշտպանելու համար»:

Դրան հակառակ, Լարիսիսն ընդդեմ Յունաստանի գործով Յիսունականների խմբավորման անդամներ հանդիսացող ավագ սպանների դատապարտումը՝ իրենց ենթակայության տակ գտնվող երեք օդաչուների դավանափոխության համար, չի դիտվել 9-րդ հոդվածի խախտում՝ զինվորական աստիճանակարգային կառուցվածքի բարդ բնույթի լույսի ներքո, որը, ինչպես ընդունել է Դատարանը, կարող էր ունենալ ազդեցիկ դրսևորման վտանգ ենթակայի նկատմամբ, երբ վերջինս չի ցանկացել մասնակցել վերադաս սպայի նախաձեռնած զրույցին: Պատասխանող Կառավարության փաստարկն առ այն, որ ավագ սպաները գերազանցել են իրենց ազդեցությունը, և որ նրանց դատապարտումն արդարացված է եղել զինված ուժերի հեղինակությունը և արդյունավետ իրականացումը պաշտպանելու և գաղափարական բռնությունից որոշ զինվորների պաշտպանելու նպատակով, այս դեպքում ընդունվել են Ստրասբուրգի դատարանի կողմից:

Դատարանը գտնում է՝ հիմնավորվել է, որ Կոնվենցիան ըստ էության կիրառելի է ինչպես քաղաքացիների, այնպես էլ զինված ուժերի ներկայացուցիչների նկատմամբ: Այդուհանդերձ, երբ դրա դրույթները մեկնաբանվում և կիրառվում են նման դեպքերում, անհրաժեշտ է հաշվի առնել զինվորական կյանքի յուրահատկությունները և դրանց ազդեցությունը զինված ուժերի ներկայացուցիչների վրա ... Այս կապակցությամբ Դատարանը նշում է, որ զինված ուժերի կյանքին բնորոշ աստիճանակարգային կառուցվածքը կարող է խեղաթյուրել զինվորական անձնակազմի միջև ծավալվող հարաբերությունները բոլոր տեսակետներից՝ ենթակայի համար դժվարացնելով վերադասի կողմից դրսևորված մոտեցմանը դիմակայելը կամ նրա կողմից նախաձեռնված զրույցից խուսափելը: Այդպիսով, այն, ինչ սովորական քաղաքացիների շրջանում կդիտվի որպես մտքերի անվտանգ փոխանակում, որի հասցեատերն ազատ է ընդունել կամ մերժել, զինվորական կյանքի շրջանում կարող է դիտվել որպես բռնություն կամ իշխանության չարաշահմամբ անպատշաճ ճնշման

դրսևորում: Պետք է ընդգծել, որ հատուկ դասի ներկայացուցիչների միջև կրոնի կամ այլ նուրբ հարցերի շուրջ ոչ բոլոր քննարկումներն են ենթակա այս կատեգորիային: Այդուհանդերձ, երբ այդպես են պահանջում հանգամանքները, պետությունները կարող են արդարացիորեն ձեռնարկել հատուկ միջոցներ՝ զինված ուժերում ենթակամների իրավունքները և ազատությունները պաշտպանելու համար:

Ներպետական դատարաններն իրոք լսել են վկայություններ, որ օդաչուները պարտավոր են եղել մասնակցելու վերադաս սպաների կողմից անցկացված կրոնի մասին զրույցներին կամ նրանց անհանգստացրել են դրանց հարկադրաբար ներգրավելու փորձերը, թեև չի գործադրվել սպառնալիք կամ բռնություն: Ուստի, պարզ է, որ օդաչուներն իրենց վերադաս սպաների կողմից ենթարկվել են որոշակի ճնշման և որոշ չափով եղել են հարկադրանքի տակ: Հետևաբար, այս դեպքում տեղի չի ունեցել 9-րդ հոդվածի խախտում:

Դատարանը գտնում է, որ հունական իշխանությունները, ըստ էության, արդարացիորեն ձեռնարկել են որոշ միջոցներ պաշտպանելու ստորադաս օդաչուներին դիմողների կողմից գործադրված ճնշումից, որոնք ցանկացել են քարոզել իրենց կրոնական հանգումունքները: Նա նշում է, որ ձեռնարկված միջոցները չեն եղել առանձնապես խիստ, քանզի սահմանված տույժերը չէին կիրառվելու մինչև դիմողների կողմից միևնույն իրավախախտումն առաջիկա երեք տարիների ընթացքում կատարելը ... Գործի բոլոր հանգամանքներում նա չի գտնում, որ այս միջոցները եղել են ոչ անհրաժեշտ:

Մյուս կողմից, Ստրասբուրգի դատարանը մերժել է միևնույն գործով պատասխանող Կառավարության վեճն առ այն, որ քաղաքացիների հետապնդումը դավանափոխության համար՝ «անհրաժեշտ էր ժողովրդավարական հասարակությունում», երբ նույնիսկ վիճարկվել է, որ այն առաջացրել է անձանց շահագործում, որոնք կրել են անձնական կամ հոգեկան տառապանքներ: «Եական նշանակություն» է ունեցել այն, որ այդ քաղաքացիները չեն ենթարկվել նույն կարգի ճնշման և հարկադրանքի, ինչ օդաչուներն այն ժամանակ, երբ դիմողները ցանկացել են նրանց ենթարկել դավանափոխության: Այսպիսով, ներպետական դատարանների մեկնաբանությունների հետ համեմատած եղել են ոչ մեծ տարբերություններ: Նույնիսկ քաղաքացիներից մեկի նկատմամբ, որը որոշակի հոգեցնցում (սթրես) է ապրել իր ամուսնության խաթարման կապակցությամբ, չի ներկայացվել նաև, որ նրա հոգեկան վիճակն այնպիսին է եղել, որ նա ունեցել է «որոշակի պաշտպանության կարիք դիմողների ավետարանական գործողություններից, կամ որ նրանք գործադրել են անպատշաճ ճնշում նրա նկատմամբ, ինչը ներկայացվել է այն փաստով, որ նա, ի վերջո, ի վիճակի է եղել ընդունել որոշումներ Հի-

սունականների եկեղեցու հետ ունեցած բոլոր կապերը խզելու համար»: Այս գործերը ցույց են տալիս, որ պետությունները կարող են որոշակի հանգամանքներում քայլեր ձեռնարկել միջամտելու անձանց իրավունքին՝ իրենց գաղափարների անհերքելիության հարցում այլոց համոզելու առումով, թեև այս իրավունքը հավատացյալների կողմից հաճախ բնորոշվում է որպես կարևորագույն հոգևոր պարտականություն: Գործերը հստակ ցույց են տալիս նաև, որ, այդուհանդերձ, դավանափոխության իրավունքին ցանկացած միջամտություն պետք է ներկայացվի որպես անհրաժեշտ միջոց կոնկրետ հանգամանքներում:

Միջամտություն կրոնական միավորումներում հավատացյալների միջև ներքին տարածայնություններին

Այն գործերը, որոնցում պետական իշխանությունները փորձել են միջամտել կրոնական միավորումների անդամների միջև ներքին տարածայնություններին, ներկայացնում են փոխազդեցություն կրոնի ազատության և միավորման ազատության միջև: Երբ 9-րդ հոդվածը մեկնաբանվում է 11-րդ հոդվածի լույսի ներքո, «արդարացնում է ակնկալիքն առ այն, որ նման միավորմանը կթույլատրվի գործել խաղաղ պայմաններում՝ առանց պետության կամայական միջամտության», և, այդպիսով, «Պետության կողմից գործադրված միջոցները պաշտպանելու բաժանված կրոնական համայնքի մեջ առկա խմբի կոնկրետ առաջնորդի ցանկությունը՝ ենթարկեցնելու միավորումը կամ դրա մի մասը, դնելու այն մեկ առաջնորդի ղեկավարման ներքո՝ դրա կամքին հակառակ, կառաջացնի կրոնի ազատության նկատմամբ ոտնձգություն»: Ցանկացած դեպքում որոշակի ճնշումը հանդիսանում է միայն բազմակարծության անխուսափելի հետևանք:

Սահմեղական միավորման գերագույն սուրբ խարհուրդն ընդդեմ Բուլղարիայի գործով Ստրասբուրգի դատարանը կոչված էր որոշելու՝ արդյոք պետական իշխանությունների կողմից կատարված փորձերի միջոցով գործադրված միջամտությունը, որոնց նպատակն է եղել առաջացնելու երկարատև տարածայնություններ մահմեդական կրոնական համայնքի շրջանակներում, «անհրաժեշտ էր ժողովրդավարական հասարակությունում», թե՛ ոչ: Դատարանը գտել է, որ դա այդպես չի եղել:

Դատարանը հիշեցնում է, որ կրոնական միավորման ինքնավար գոյությունն անհրաժեշտ է ժողովրդավարական հասարակությունում բազմակարծության համար: Թեև Պետության համար կարող է անհրաժեշտ լինել գործողությունների կատարումը տարբեր կրոնների և կրոնական խմբերի շահերը համաձայնեցնելու ուղղությամբ, որոնք համատեղ գո-

յություն ունեն ժողովրդավարական հասարակությունում, Պետությունը պարտավոր է մնալ չեզոք և անկողմնակալ իր ղեկավար իշխանությունը գործադրելիս և տարբեր կրոնների, դավանանքների և համոզմունքների հետ իր հարաբերություններում: Այստեղ կարևորը բազմակարծության պաշտպանությունը և ժողովրդավարության պատշաճ գոյությունն է, որի սկզբունքային հատկանիշներից մեկն այն է, որ այն հնարավորություն է ընձեռում պետության խնդիրները լուծել երկխոսության միջոցով, եթե նույնիսկ դրանք հոգնեցուցիչ են:

Տվյալ գործով համապատասխան օրենսդրությունն ու պրակտիկան և իշխանությունների գործողությունը ... հանգեցրել են նրան, որ բաժանված միավորմանը պարտադրվել է ունենալ մեկ առաջնորդ՝ երկու հակառակորդ առաջնորդներից մեկի կամքին հակառակ: Արդյունքում, առաջնորդների խմբերից մեկը վայելել է աջակցություն, իսկ մյուսը հեռացվել է և զրկվել միավորման մի մասի կողմից տրամադրված գույքը և համապատասխան գործերն ինքնուրույն վարելը շարունակելու հնարավորությունից ... Կառավարությունը չի հիմնավորել, թե ինչու տվյալ գործով օրինականությունը վերականգնելու և անարդարությունը վերացնելու իրենց նպատակը չի իրականացվել այլ միջոցներով, առանց բաժանված միավորումը մեկ առաջնորդի ենթարկեցնելու:

Ենթադրյալ միջոցների անհրաժեշտությունը, այդ իսկ պատճառով, որևէ կերպ չի հիմնավորվել: Այս կոնկրետ գործով առանձնահատուկ է նաև այն, որ ցանկացած դեպքում, միջոցներն արդյունքի չեն բերել, քանի որ միավորման մեջ վեճերը շարունակվել են: Չնայած իշխանությունները չեն իրականացրել «գնահատման որոշակի պարտականություն» որոշելիս, թե ինչպիսի միջոցներ պետք է ձեռնարկվեն նման հանգամանքներում, իշխանություններն այս պարագայում գերազանցել են այդ պարտականությունը: Համապատասխանաբար, իշխանությունների կողմից միջանտությունն առաջացրել է 9-րդ հոդվածի խախտում:

Պետական իշխանությունների կողմից գործադրված միջոցները, որոնք նպատակ են ունեցել ապահովելու, որպեսզի կրոնական միավորումները պահպանվեն, կամ որոնք իրականացվել են միակ առաջնորդի հովանու ներքո, այդպիսով, վիճարկվելու պարագայում դժվար կլինի արդարացնել նույնիսկ այն դեպքում, երբ գործողությունը ենթադրաբար կատարվել է հասարակական կարգի շահերից ելնելով: Բազմակարծությանը և հանդուրժողականությանը նպաստելու՝ իշխանությունների պարտականությունը լիովին գերազանցում է ցանկացած փաստարկ, որը հիմնված է լավ ղեկավարման կամ արդյունավետ հոգևոր առաջնորդ նշանակելու անհրաժեշտության վրա: Շերիֆն ընդդեմ Հունաստանի գործով դիմողն ընտրվել է որպես մուֆտի՝ մահմեդական կրոնական առաջնորդ, և սկսել է իրականացնել այդ պաշտոնի գործառույթները: Այ-

դուհանդերձ, նա չի պահպանել պետական իշխանության ռեկվիզիտները և նրա դեմ հարուցվել է քրեական գործ «հայտնի կրոնի» հոգևորականի գործառույթներն ապօրինի յուրացնելու համար՝ մեկ այլ մուֆտիի հեղինակությունը պաշտպանելու նպատակով, որն ունեցել է անհրաժեշտ պաշտոնական ճանաչում: Ստրասբուրգի դատարանը գտել է, որ արդյունքում դատապարտումը հետապնդել է հասարակական կարգը պահպանելու օրինական նպատակ: Այդուհանդերձ, համոզիչ չի եղել այն, որ առկա է եղել անհրաժեշտ հասարակական պահանջմունք այդ դատապարտման համար: Չի եղել մասնավոր անկարգությունների որևէ դեպք, և պատասխանող Կառավարության փաստարկն առ այն, որ վեճը կարող էր հասցնել նույնիսկ ներպետական դիվանագիտական բարդության, երբևէ չի եղել ավելին, քան աննշմար հավանականություն: Ցանկացած դեպքում, նման հանգամանքներում պետության պարտականությունն էր նպաստել բազմակարծությանը, այլ ոչ թե դրա վերացմանը:

Այդուհանդերձ, Դատարանը գտնում է՝ հնարավոր է, որ ճնշումը գործադրված լինի այնպիսի իրադրությունում, երբ կրոնական կամ որևէ այլ միավորում երկպառակտվի, այն գտնում է, որ դա հանդիսանում է բազմակարծության անխուսափելի հետևանքներից մեկը: Նման հանգամանքներում իշխանությունների դերը ոչ թե ճնշման պատճառը բազմակարծությունը վտանգելու միջոցով վերացնելն է, այլ միմյանց նկատմամբ մրցող խմբերի հանդուրժողականությունն ապահովելն է:

Նման իրավիճակ է առկա Ազգան ընդդեմ Յունաստանի գործով (թիվ 2): Այստեղ, դիմողն ընտրվել է մուֆտի մզկիթի հավատացյալների կողմից: Այդ արդյունքը չեղյալ է համարվել պետական իշխանության ներկայացուցչի կողմից, ով արդյունքում պաշտոնում նշանակել է մեկ այլ մուֆտիի: Դիմողը հրաժարվել է իր դիրքերը զիջելուց, և արդյունքում դատապարտվել է «հայտնի կրոնի» հոգևորականի գործառույթներն ապօրինի յուրացնելու հանցագործություն կատարելու համար, ինչպես Շերիֆի գործով: Դարձյալ պատրաստականությամբ ընդունվել է, որ միջամտությունը տեղի է ունեցել նախատեսված շահի, այն է՝ հասարակական կարգի պաշտպանության նկատառումներով: Քրեական սանկցիաների կիրառումը նույնպես կանխատեսելի է եղել: Սակայն Ստրասբուրգի դատարանը դարձյալ չի համոզվել, որ միջամտությունն «անհրաժեշտ էր ժողովրդավարական հասարակությունում»: Չի եղել որևէ անհրաժեշտ հասարակական պահանջմունք այդ միջամտության համար: Նրա կարծիքով՝ «անձին պատժելը՝ պարզապես իրեն խմբի կրոնական առաջնորդ ներկայացնելու համար, որն իր կամքով հետևել է նրան, հազիվ թե կարող է համարվել համապատասխան կրոնական բազմակարծության պահանջներին ժողովրդավարական հասարակությունում»: Չնայած կրոնական առաջնորդները ժողովրդավարական օրենսդրու-

թյամբ ճանաչվել են որպես որոշակի դատական և վարչական պետական պարտականություններ կատարելու իրավունքներ ունեցողներ (և, այդպիսով, քանի որ իրավահարաբերությունները կարող են խաթարվել կրոնական առաջնորդների կողմից, հասարակական շահը, իրոք, կարող է արդարացնել անձանց պաշտպանությունը խարդախությունից), տվյալ դեպքում չի եղել որևէ ցուցմունք առ այն, որ դիմողը փորձել է ցանկացած որևէ պահի իրականացնել այդ գործառույթները: Քանի որ ճնշումը հանդիսացել է բազմակարծության անխուսափելի հետևանքը, այն ոչ մի դեպքում չպետք է անհրաժեշտ լինի պետության համար՝ ժողովրդավարության պայմաններում կրոնական միավորումը ենթարկել մեկ առաջնորդի՝ նախապատվություն տալով կոնկրետ անձի:

Պետական գրանցման պահանջը

Ընդհանրապես, 11-րդ հոդվածը պաշտպանում է անձանց՝ ընդհանուր շահերից ելնելով միավորվելու իրավունքը՝ հետագա կոլեկտիվ գործունեություն իրականացնելու նպատակով: Երբ 9-րդ հոդվածն ընթերցվում է 11-րդ հոդվածի հետ կապակցված, արդյունքում առաջանում է կրոնական միավորում ստեղծելու իրավունքի բարձր մակարդակի պաշտպանություն:

Թեև կրոնական համայնքներն ընդհանուր առմամբ և ավանդաբար գոյություն ունեն կազմակերպված կառուցվածքի ձևով, 9-րդ հոդվածը պետք է մեկնաբանվի Կոնվենցիայի 11-րդ հոդվածի լույսի ներքո, որը միավորման կյանքը պաշտպանում է պետության չհիմնավորված միջամտությունից: Այս տեսանկյունից հավատարմաբար կրոնի ազատության իրավունքը, որը ներառում է կրոնն այլոց հետ համատեղ դավանելու իրավունքը, ենթադրում է, որ համայնքը կարող է խաղաղ գոյատևել՝ պետության միջամտությունից ազատ: Անշուշտ, կրոնական համայնքների ինքնավար գոյությունն անբաժան է ժողովրդավարական հասարակությունում առկա բազմաձևությունից և, հետևաբար, 9-րդ հոդվածով երաշխավորվող պաշտպանության առանցքային խնդիր է:

9-րդ հոդվածով նախատեսված համոզմունքի՝ այլոց հետ համատեղ դավանման երաշխիքների և 11-րդ հոդվածով նախատեսված միավորվելու ազատության պաշտպանության միջև փոխազդեցությունը 14-րդ հոդվածով նախատեսված Կոնվենցիայի երաշխիքներն իրականացնելիս՝ խտրականության արգելման հետ մեկտեղ, այդպիսով, ունի մեծ նշանակություն պաշտոնական ճանաչումը մերժելուն վերաբերող հարցերը լուծելիս: Դա կարող է անհրաժեշտ լինել այնպիսի արտոնություններից օգտվելու համար, ինչպիսին է հարկերից ազատվելը, կամ այնպի-

սի բարվոք կարգավիճակի ճանաչման համար, որը կարող է ներպետական օրենսդրությունում կախված լինել առաջնային գրանցումից կամ պետական ճանաչումից: Միջոցառումները, որոնք իրականացնում են հատուկ կրոնական միավորումները, ըստ էության չեն հակասում Կոնվենցիային (և հատկապես՝ 9-րդ և 14-րդ հոդվածներին) «երբ նախատեսում են, որ մոտեցման առումով կա օբյեկտիվ և հիմնավոր արդարացում, և որ միանման համաձայնություններ կարող են տրվել այլ եկեղեցիների կողմից, որոնք ցանկանում են այդպես վարվել»:

Այդուհանդերձ, ներպետական օրենսդրությունը կարող է զարգանալ և նույնպես պահանջել օրինական անհատականացման անհրաժեշտության ճանաչում կրոնական մարմնին արդյունավետ գործելու հնարավորություն ընձեռելու համար: Նման պահանջների ռիսկն այն է, որ հնարավոր կլինի դա կիրառել խտրական ճանապարհով՝ փոքրամասնությունների հավատքի տարածումը սահմանափակելու նպատակով:

Երբ անհրաժեշտ է պաշտոնական ճանաչում, կրոնական միավորման նկատմամբ պետական հանդուրժողականությունը բավարար չէ: Պետական ճանաչման պահանջ սահմանելն ինքնին չի հանդիսանում անհամապատասխանություն մտքի, խղճի և դավանանքի ազատությանը, սակայն պետությունը պետք է զգուշավոր լինի խիստ չեզոք դիրք գրավելիս, և պետք է ցույց տա, որ այն ունի պատշաճ հիմքեր ճանաչումը մերժելու համար: Ավելին, գրանցման ընթացակարգը պետք է պաշտպանի ազատ մասնատումից և խուսափի կամայական որոշումներ ընդունելուց: Թեև պետությունն «իրավունք ունի որոշելու՝ արդյոք շարժումը կամ միավորումը շարունակվում են, թե՛ ոչ, ակնհայտորեն հետապնդելով կրոնական նպատակներ, տարբերելու այն գործողությունները, որոնք վտանգավոր են բնակչության համար», այն չպետք է գնահատի տարբեր դավանանքների համեմատական օրինականությունը:

Նույնիսկ այն դեպքում, երբ պետությունը հիմնվում է ազգային անվտանգության և տարածքային ամբողջականության վրա՝ ի արդարացումն միավորման գրանցման մերժման, պահանջվում է նման հայտարարությունների հստակ գնահատում: Ոչ հստակ ենթադրություններն անհամատեղելի են:

Բեսարաբիայի քաղաքային եկեղեցին և այլոք ընդդեմ Մոլդովայի գործով դիմողներին արգելվել է միավորվել կրոնական նպատակներով, և նրանք չեն կարողացել ստանալ իրավական պաշտպանություն ազդեցիկի դեմ կամ հսկել եկեղեցու գույքը: Պատասխանող կառավարությունը փորձել է առարկել, որ այդ գրանցումը գործի հատուկ հանգամանքներում կարող էր հանգեցնել Հիսունականների եկեղեցու և նույնիսկ հասարակության ապակայունացմանը, քանի որ խնդիրը վերաբերել է ռուսական և ռումինական հայրապետությունների միջև առկա տա-

րաձայնությամբ, նաև ճանաչումը կարող էր վատ ազդեցություն ունենալ հենց տարածքային ամբողջականության և պետության անկախության վրա: Կրկնելով պետությունից պահանջվող չեզոք լինելու պահանջը և դրա դերը մրցող խմբերի միջև՝ փոխադարձ հանդուրժողականություն ապահովելու հարցում (ավելին՝ ձգտելով վերացնել ճնշման պատճառը՝ բազմակարծությունը), Ստրասբուրգի դատարանը կրկին նշել է, որ Թ-րդ հոդվածը բացառում է պետության կողմից «կրոնական դավանանքի կամ դրա արտահայտման եղանակների օրինականության գնահատումը»: Անհրաժեշտ էր նաև ընթերցել Թ-րդ հոդվածով նախատեսված երաշխիքները՝ 11-րդ հոդվածով նախատեսված երաշխիքների հետ զուգակցված՝ ընդդեմ միավորվելու ազատությանը պետության չարդարացված միջամտության, և «այդ տեսանկյունից՝ հավատացյալների կրոնի ազատության իրավունքը, որը ներառում է անձի իրավունքը դավանելու կրոնն այլոց հետ համատեղ, արդարացում է այն ակնկալիքները, որ հավատացյալներին կթույլատրվի ազատորեն միավորվել՝ առանց պետության կամայական միջամտության»: Նկատի ունենալով այն, որ դիմող եկեղեցու անունն անհայտ չի եղել, և դրա ճանաչումը դնելով կախվածության մեջ նախկինում ճանաչված մեկ այլ եկեղեցական իշխանության ցանկությունից՝ չեզոքության և անկողմնակալության պարտականությունը չի իրականացվել: Դատարանը չէր բավարարվել նաև նրանով, որ հակառակը պնդող որևէ ապացույցի բացակայության պայմաններում վկայակոչվել է, որ եկեղեցին (ինչպես նշել է պատասխանող Կառավարությունը), ներգրավված է եղել քաղաքական գործունեության մեջ՝ ընդդեմ մոլորական պետական քաղաքականության կամ՝ իր սեփական պետական կրոնական նպատակների, կամ, որ պետական ճանաչումը կարող էր վտանգ ներկայացնել հասարակական անվտանգությանը և տարածքային ամբողջականությանը:

Կրոնական միավորման գրանցումը մերժելը կարող է առաջացնել նաև այնպիսի հետևանք, որ միավորումն այդպիսով չկարողանա անխոչընդոտ պաշտպանել իր իրավունքները դատարաններում: Եկեղեցիները կարող են նաև ունենալ սեփականություն, և ցանկացած միջամտություն այդ իրավունքներին, ըստ էության, կարող է առաջացնել խնդիր թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի շրջանակներում: Կանես կաթոլիկ եկեղեցին ընդդեմ Զունաստանի գործով ներպետական դատարանների որոշումը՝ դիմող եկեղեցու կողմից անհրաժեշտ իրավաբանական անձնակազմ ունենալու ճանաչումը մերժելու վերաբերյալ, արդյունավետորեն վիճարկվել է, Ստրասբուրգի դատարանը գտել է, որ նման որոշման նպատակը եղել է այն, որ արգելվի եկեղեցուն ներկայում և ապագայում ունենալ որևէ հավակնություն ներպետական դատարանների կողմից որոշված սեփականության նկատմամբ: Բեսարաբիայի քաղա-

քային եկեղեցին և այլոք ընդդեմ Մուղովայի գործով Ստրասբուրգի դատարանը նշել է, որ 9-րդ հոդվածը պետք է ընթերցվի 6-րդ հոդվածով սահմանված արդարացի դատաքննության իրավունքի լույսի ներքո՝ կրոնական միավորմանը, դրա անդամներին և դրա սեփականությունը պաշտպանելու նպատակով: Կառավարության հայտարարությունն առ այն, որ ինքը ցուցաբերել է չեզոքություն եկեղեցու և դրա անդամների նկատմամբ, չէր կարող փոխարինել փաստացի ճանաչմանը, քանի որ սոսկ ճանաչումը ներպետական օրենսդրության մեջ կարող էր իրավունք տալ միջամտությունից պաշտպանվելու համար: Այդպիսով, եկեղեցու ճանաչումը մերժելը նման հանգամանքներում ազդել է 9-րդ հոդվածով նախատեսված դիմողի իրավունքների վրա, ինչը չէր կարող համարվել անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում: Այդ իսկ պատճառով, առկա է դատարան դիմելու իրավունք՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի իմաստով միավորման քաղաքացիական իրավունքներն ու պարտականությունները որոշելու նպատակով:

Վերահսկողություն ծեսերի անցկացման վայրերի նկատմամբ

Կրոնական կազմակերպությունների նկատմամբ վերահսկողությունը և նույնիսկ՝ մեկ կրոնին մյուսի նկատմամբ ոչ առերևույթ նախապատվություն տալը, նույնպես կարող են ներառվել վերահսկողության ծրագրման և իրականացման շրջանակներում: Կրկին, անհրաժեշտ է զգույշ լինել, որպեսզի իրավաչափ նպատակները, որոնք հետապնդում է թույլտվությունը, ծրագրավորող պատճառը, չօգտագործվեն այլ նկատառումներով: Օրինակ, Մանուսաքիսը և այլոք ընդդեմ Հունաստանի գործով ներպետական օրենսդրությունը պահանջել է կրոնական կազմակերպություններից ստանալ նախնական թույլտվություն ծեսերի անցկացման տարածքներն օգտագործելու համար: Եհովայի վկաներն ապարդյուն փորձել են ստանալ այդ թույլտվությունը, և դատապարտվել են այդ տարածքն առանց թույլտվության ծեսեր կատարելու նպատակով օգտագործելու համար: Ստրասբուրգի դատարանն ընդունել է, որ պետական մարմիններն իրավունք են ունեցել միջոցներ ձեռնարկել որոշելու համար, թե արդյոք կրոնական միավորման կողմից կատարված գործողությունները պարունակել են պոտենցիալ վտանգ այլոց համար, թե՛ ոչ, սակայն դա թույլ չի տալիս պետությանը գնահատել ինչպես դավանանքի, այնպես էլ դրա արտահայտման եղանակների օրինականությունը: Այս կապակցությամբ, համատեքստը, որում ներկայացվել է դիմումը, նույնպես եղել է շատ կարևոր:

Կրոնի ազատության իրավունքը, ինչպես որ այն երաշխավորվում է

Կոնվենցիայով, բացառում է պետության կողմից կրոնական դավանանքի կամ դրա արտահայտման եղանակների օրինականության գնահատումը: Ուստի Դատարանը գտնում է, որ ներպետական օրենսդրությամբ սահմանված թույլտվությունների հատկացման համակարգը համատեղելի է Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի հետ սոսկ այնքանով, որքանով որ թույլ է տալիս Նախարարին ստուգել նորմատիվ ակտերով նախատեսված ձևականությունների պահպանումը:

Վկաների ցուցմունքները և այլ գործերի բազմաթիվ փաստերը, որոնք վկայակոչում են դիմողները, և որոնք չեն վիճարկվում Կառավարության կողմից, խոսում են այն մասին, որ պետությունը ձգտում է օգտագործել ներպետական օրենսդրությամբ տրամադրվող հնարավորությունները, որպեսզի կոշտ սահմանափակումներ դնի կամ նույնիսկ կոնկրետ՝ արգելի կրոնական միավորումների գործունեությունը, մասնավորապես, «Եհովայի վկաների» համայնքին... Բայց այդ ուղորտում դատական լայն պրակտիկան, ըստ երևույթին, վկայում է վարչական ու եկեղեցական մարմինների կողմից այդ դրույթները ուղղափառ եկեղեցու մեջ չմտնող կրոնական հոսանքների սահմանափակման համար կիրառելու հստակ միտումների մասին:

Որոշակի կարևորություն ունի նաև այն, որ թույլտվություն դեռ սպասվում էր այն ժամանակ, երբ Ստրասբուրգի դատարանը կայացրեց վճիռ, և որ այդ թույլտվությունը պետք է տրվեր ոչ միայն պետական մարմինների, այլ նաև տեղական եպիսկոպոսի կողմից: Դատարանը գտնում է, որ դատապարտումը չի կարող համարվել որպես պատշաճ պատասխան: Այդպիսով, պահանջվում է խիստ չեզոք դիրքորոշում, և այդ նպատակով, այս ընթացակարգում մեկ այլ՝ եկեղեցական մարմնի ներգրավումը, որն ունի պետական ճանաչում, տեղին չէ:

Այն իրավիճակները, երբ կոնկրետ հավատքի դավանողների վրա դրվում են խիստ (կամ իսկապես արգելող) պահանջներ, այդուհանդերձ, պետք է տարբերվեն այն իրավիճակներից, երբ դիմողը փորձում է իմաստավորել այն որոշումների հետևանքը, որոնք ընդունվում են օբյեկտիվորեն և չեզոք ձևով: Վերգոսն ընդդեմ Հունաստանի գործով դիմողին չէին թույլատրել միավորման համար կառուցել աղոթատուն իրեն պատկանող հողատարածքում՝ այն հիմնավորմամբ, որ հողակառուցապատման հատակագիծը թույլ չէր տալիս նման շենքի կառուցում, և որ ցանկացած դեպքում նա եղել է իր կրոնական միավորման միակ անդամը քաղաքում: Հատակագծման մարմինները համապատասխանաբար եզրակացրել են, որ չի եղել հասարակական որևէ պահանջմունք հատակագծի ձևափոխումն արդարացնելու համար, որից ելնելով կթույլատրվեր աղոթատան կառուցումը: Գնահատելու համար՝ այս միջամտությունը «անհրաժեշտ է եղել ժողովրդավարական հասարակությունում», թե՛

ոչ, Ստրասբուրգի դատարանը գտել է, որ ներպետական իշխանությունների կողմից կիրառված չափանիշը՝ համադրելով սեփական կրոնը դավանելու՝ դիմողի ազատությունը պետական շահի հետ՝ հատակագծման նպատակահարմարության առումով, չի կարող համարվել կանայական: Հաշվի առնելով պետության կողմից գնահատման սահմանները՝ քաղաքի և երկրի հատակագծման հետ կապված զործերուն, հասարակական շահը չպետք է ստորադասվի ընդհուպ կրոնական միավորման մեկ անդամի ծեսերի կազմակերպման պահանջմունքի բավարարմանը, երբ առկա է աղոթատուն հարևան քաղաքում, որը բավարարում է տարածաշրջանի կրոնական միավորման պահանջները:

ՄԱՐԴՈՒ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԿՈՆՎԵՆՑԻԱՅԻ ՆԵՐՔՈ ՓՈԽԿԱՊԱԿՑՎԱԾ ԵՐԱՇԽԻՔՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՆ ՅԱՄՈՋՄՈՒՆՔԻ ԿԱՄ ԿՐՈՆԻ ԱԶԱՏ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ՎՐԱ

Թեև հակիրճ, սակայն անհրաժեշտ է քննարկել նաև կրոնին և համոզմունքին վերաբերող փոխկապակցված երաշխիքները, որոնք իրենց զարգացումն են ունեցել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի այլ դրույթների ներքո: Այնպիսի դրույթների կարևորությունը, ինչպիսիք են 6-րդ և 11-րդ հոդվածները, ընդգծված են կրոնի ազատության համընդհանուր հայեցակարգի դեպքում: Այլ երաշխիքները նույնպես ունեն որոշակի առնչություն մտքի, խղճի և կրոնի ազատության արդյունավետ իրականացման հետ: Մասնավորապես, հարցեր կարող են առաջանալ ծնողների իրավունքների համատեքստում թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի ներքո՝ զավակների կրթությանն առնչվող դրույթում, չնայած կրոնական միավորումների ազատ արտահայտվելու նկատմամբ առկա սահմանափակումները կարող են երբեմն առաջանալ 10-րդ հոդվածի ներքո: Նաև անհրաժեշտ է ընդգծել Կոնվենցիայի իրավունքների նկատմամբ 14-րդ հոդվածով նախատեսված խտրականության արգելքը: Դրան հետևող քննարկումը, այդուհանդերձ, կարող է միայն ապահովել այս լրացուցիչ հարցերին հիմնավոր ծանոթացումը:

Կրոնական համոզմունքներ և կրթություն. թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդված

Իրենց երեխաների կրթությունն ապահովելիս՝ ծնողների կրոնական համոզմունքներին առնչվող հարցեր կարող են առաջանալ Կոնվենցիայի թիվ 1 արձանագրության 2-րդ հոդվածի ներքո: Այն նախառաջ նախատեսում է, որ «Ոչ մեկին չի կարելի մերժել կրթության իրավունքը», և այնուհետև՝ «Պետությունը կրթության և ուսուցման բնագավառում իր ստանձնած ցանկացած գործառնություն իրականացնելիս հարգում է ծնողների՝ զավակների համար իրենց կրոնական և փիլիսոփայական համոզմունքներին համապատասխան կրթություն և ուսուցում ապահովելու իրավունքը»: Այս դրույթի համատեքստում «կրթությունը» ենթադրում է «ողջ ընթացակարգը, որի միջոցով ցանկացած հասարակությունում չափահասները փորձում են երիտասարդներին փոխանցել իրենց համոզմունքները, մշակույթը և այլ արժեքները», մինչդեռ «ուսուցումը կամ ցուցումը հատկապես ուղղված են

գիտելիքների փոխանցմանն ու մտավոր զարգացմանը»: «Չարզանքը» ենթադրում է ավելին, քան սոսկ ճանաչումը կամ նույնիսկ այն, որ ծնողի հայացքները հաշվի են առնվում, և, ընդհակառակն, «պետության վրա դնում են որոշակի պոզիտիվ պարտականություն»:

Կրոնական և փիլիսոփայական համոզմունքները հարգելու իրավունքը պատկանում է երեխայի ծնողներին, այլ ոչ թե հենց իրեն՝ երեխային կամ որևէ դպրոցական կամ կրոնական միավորման: Սակայն ծնողների նման «համոզմունքները» հարգելու պարտականությունը, այդուհանդերձ, ենթակա է երեխայի՝ կրթություն ստանալու ուղղակի իրավունքին, և, թեև, դրույթը չի կարող ընթերցվել այնպես, որ պահանջի ծնողի ցանկության ճանաչում, օրինակ, առ այն, որ երեխային թույլատրվի բացակայել դպրոցից շաբաթ օրերին՝ կրոնական դրդապատճառներով:

Նման համոզմունքները կարող են ակնհայտորեն առաջ գալ ուսումնական ծրագրի կազմման և իրականացման համատեքստում, բայց պետության շահերը, ապահովելով, որպեսզի որոշակի փաստական տեղեկատվությունը, ներառյալ կրոնական կամ փիլիսոփայական բնույթի տեղեկատվությունը, կազմի դպրոցական ուսումնական ծրագրի մի մասը, որպես նախադեպ այս բնագավառում կարող են գերակայել ծնողական նկատառումների նկատմամբ: Երաշխիքի էությունը կայանում է նրանում, որ այն «ապահովում է բազմակարծություն և հանդուրժողականություն հանրային կրթության ոլորտում, և սեռական դաստիարակության արգելումը»: Քլեյդսենը, Բասկ Սադսենը և Փեդերսենն ընդդեմ Դանիայի գործով ծնողներն առարկել են իրենց երեխաների նկատմամբ սեռական դաստիարակության իրականացման դեմ: Կճռի կարևոր մասում, որը ներառում է պետության, աշակերտների և նրանց ծնողների մրցող շահերի լուծման ձևը, Ստրասբուրգի դատարանն ընդգծել է թե ուղղակի և թե անուղղակի կրոնական կամ փիլիսոփայական գիտելիքներ տալու և կրթելու միջև տարբերությունը, որը նպատակ է հետապնդել ներմուծելու հատուկ արժեք կամ փիլիսոփայություն, որը չի հարգել ծնողի հայացքները: Դրույթը «թույլ չի տալիս ծնողներին առարկելու դպրոցական ուսումնական ծրագրում առկա նման դասավանդմանը կամ ուսուցմանը միանալու դեմ, քանի որ, հակառակ դեպքում, ողջ հաստատված դասավանդումը ենթարկվում է ոչ գործնական դառնալու ռիսկի», քանի որ դպրոցական շատ առարկաներ ունեն «որոշակի փիլիսոփայական կողմ կամ իմաստ»: Այդուհանդերձ, դպրոցը պետք է ապահովի, որպեսզի դասավանդման կամ ուսուցման միջոցով տրված կրթությունը փոխանցի տեղեկատվություն և գիտելիք «օբյեկտիվորեն, հստակ և բազմակարծորեն»: Առանցքային երաշխիքն ընդդեմ պետության է, որը հետապնդում է «դաստիարակելու նպատակ, ինչը պետք է դիտվի որպես ծնողների կրոնական և փիլիսոփայական համոզմունքները չհարգող հանգամանք»՝ լինելով «այն սահմանը, որը չպետք է անցնի»:

Նաև, այնպիսի խնդիր, ինչպիսին է կարգապահական միջոցը, չպետք է

մերժվեն որպես սուկ ներքին կարգավորման հարց: Քենբելը և Քոզանսն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով աշակերտների ծնողներն առարկել են ընդդեմ մարմնական պատժի պրակտիկայի: Ստրասբուրգի դատարանն ընդունել է, որ դիմողների հայացքներն առնչվել են փիլիսոփայական համոզմունքների թեստին՝ այն առունով, որ դրանք կապված են եղել «մարդու կյանքի և վարքագծի ծանրակշիռ և հիմնարար տեսակետի, հատկապես անձի անձեռնմխելիության հետ», և, այդպիսով, պետության կողմից այս համոզմունքները չհարգելը խախտելը է երաշխիքները, քանի որ «կարգապահական տույժեր կիրառելը հանդիսանում է այն ընթացակարգի կարևորագույն մասը, որի միջոցով դպրոցը ձգտում է հասնել նախատեսված նպատակին՝ ներառյալ աշակերտների բնավորության և հոգևոր ուժի զարգացումն ու ձևավորումը»:

Կրթության հետ կապված հարցեր կարող են առաջանալ նաև 9-րդ հոդվածի ներքո, սակայն թիվ 1 արձանագրության 1-ին հոդվածի շրջանակում ձևավորված պրակտիկայի ազդեցությունը դիմողների վրա՝ ակնհայտ է: Հոգևոր և հասարակական կրթությունն ապահովելու պահանջը՝ դաստիարակության վկայակոչման բացակայության պայմաններում, չի առաջացնում 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքների խախտում: Թեև կրոնական դրդապատճառներով դիմողների՝ Յոթ օրերի աղվանտիսների որդիներին շաբաթ օրերին դպրոցից բացակայելու հնարավորություն չընձեռնելը կարող էր դիտվել որպես միջամտություն համոզմունքների դավանմանը, չէր կարող ճանաչվել որևէ ընդհանուր ուղեցույց, որը կարող էր բացասական ազդեցություն ունենալ երեխայի կրթության իրավունքի վրա, մի իրավունք, որը գերակայում է ծնողների՝ սեփական կրոնական համոզմունքները հարգելու իրավունքների նկատմամբ:

Արտահայտվելու և մտքի, խղճի ու կրոնի ազատություն. 10-րդ հոդված

Որոշ գործեր համարվել են այնպիսին, որ արտահայտվելու ազատության սահմանափակումները, ներառելով մտքի, խղճի և կրոնի ասպեկտները, համապատասխանում են 10-րդ հոդվածով նախատեսված արտահայտվելու ազատությանը: Խմբերի կամ անհատների կողմից այս իրավունքի իրականացումը, որոնք ձգտում են համոզելու այլոց, կարող է հաճախ ավելի լավ բնորոշվել 10-րդ հոդվածի ներքո, եթե այն լիովին չի ներառում համոզմունքի «դավանում»: Օրինակ՝ ծախսերի չափերի սահմանափակումները, որոնք կարող են առաջանալ ընտրությունների ժամանակ, արդյունավետորեն վիճարկվում էին արհեստական վիժեցման դեմ պայքարողների կողմից՝ որպես արտահայտվելու ազատության անհամաչափ սահմանափակում: Նաև, արտահայտվելը, որը հիմնականում կրում է առևտրային

բնույթ, կարող է սահմանափակվել այն հիմքերով, որ դա անհրաժեշտ է հասարակությանը մոլորեցնող բողոքներից պաշտպանելու համար:

Կրոնական գովազդ ներառող առավել բարդ գործ է Մերոֆին ընդդեմ Իռլանդիայի գործը, որում հեռուստատեսությամբ կրոնական գովազդի ցուցադրումը մերժելը վիճարկվել է դիմողի կողմից Կոնվենցիայի ինչպես 9-րդ, այնպես էլ 10-րդ հոդվածի շրջանակներում: Չնայած դիմողը համաձայնել է, որ 10-րդ հոդվածը կարող էր թույլ տալ կրոնի արտահայտման սահմանափակումներ, որոնք կվիրավորեին այլոց կրոնական զգացմունքները, նա նաև վիճարկել է, որ անձը չի պաշտպանվել կրոնական հավաժանքների ենթարկվելուց միայն այն պատճառով, որ այն չի համապատասխանել իր սեփական կրոնին: Ստրասբուրգի դատարանի համար մերժումը նախևառաջ վերաբերել է դիմողի արտահայտվելու միջոցների սահմանափակմանը, այլ ոչ թե նրա կրոնական համոզմունքի դավանմանը, և, այդպիսով, որոշել է, որ խնդիրն ավելի լավ է լուծվել 10-րդ հոդվածի ներքո: Պետական մարմիններն ավելի լավ, քան միջազգային դատարանը, կարող են որոշել, թե երբ գործողությունը կարող է անհրաժեշտ լինել արտահայտվելու ազատությունը սահմանափակելու համար՝ կապված անձի համոզմունքները վիրավորելու համար պատասխանատվության հետ: Այս «գնահատման պարտականությունը» հատկապես պատշաճ էր՝ կապված կրոնին առնչվող ազատ արտահայտվելու սահմանափակումների հետ, «քանի որ այն, ինչը կարող է եսկան վիրավորանք հասցնել կոնկրետ կրոնական համոզմունքներ ունեցող անձին, փոփոխվում է՝ կախված վայրից և ժամանակից, հատկապես արդի ժամանակաշրջանում, որին բնորոշ է կրոնների և դրանց անվանումների ավելանալու միտումը»: Յետևաբար, Դատարանն ընդունել է, որ պատասխանող պետությունն արդարացիորեն որոշել է, որ իռլանդական հասարակությանը բնորոշ կրոնական առանձնահատկությունները եղել են այնպիսին, որ ցանկացած կրոնական գովազդի հրապարակում կարող էր համարվել վիրավորական: Ներպետական դատարանները նշել են, որ կրոնը եղել է հասարակությունում տարակարծություններ առաջացնող խնդիր, որ կրոնական համոզմունքներ կող իռլանդացիները հակված են եղել պատկանելու միայն մեկ կոնկրետ եկեղեցու, և, այդպիսով, այլ եկեղեցու կողմից կրոնական գովազդը կարող էր համարվել վիրավորական և բաց հոգեորության մեկնաբանության համար, և որ պետական մարմինները իրավասու են եղել հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ իռլանդացի քաղաքացիները չվիրավորվեն այս թեմաներին առնչվող գովազդներն իրենց տներում դիտելիս: Ստրասբուրգի դատարանի համար ևս կարևոր էր այն, որ արգելքը վերաբերել է միայն ձայնատեսագրային լրատվամիջոցին, հաղորդակցության այնպիսի միջոցի, որն ունի «առավելապես անհապաղ հոգնեցուցիչ և ուժեղ ազդեցություն»: Դիմողը դարձյալ կարող էր գովազդվել տեղական և ազգային թերթերով և իրականացնել միևնույն իրավունքը, ինչպես ցանկացած այլ

քաղաքացի, մասնակցել կրոնական հարցերին վերաբերող հաղորդումների, հասարակական հանդիպումների և այլ հավաքների: Այդ իսկ պատճառով, առկա էին բավականին «համապատասխանող պատճառներ»՝ 10-րդ հոդվածի շրջանակներում, որոնք արդարացնում էին կրոնական գովազդների հեռարձակման լիովին արգելումը: Նման գործերից պարզ է դառնում, որ համատեքստը, որում ներկայացվում է ճառը, ունի մեծ կշիռ: Այսպես, հաղորդակցման միջոցը եղել է հեռուստատեսությունը: Թեև կարող է արդարացի լինել այս վճիռը որակել այնպիսին, որում «զնահատման պարտականությունը» եղել է հատկապես լայն, քանի որ միջազգային դատարանները պետք է լինեն առանձնահատուկ զգույշ՝ խուսափելու համար հատկապես զգայացունց որոշումների առնչությամբ ներպետական գնահատականների վրա ազդելուց: Մյուս կողմից, կարող էր վիճարկվել, որ վճիռը հազիվ թե նպաստում էր բազմակարծության գաղափարին:

Փոխկապակցված խնդիր է այն, թե ինչ ծավալով պետական իշխանությունները կարող են միջոցներ ձեռնարկել ընդդեմ արտահայտվելու՝ կոնկրետ հավատքներ դավանողների կրոնական զգացմունքները պաշտպանելու նպատակով՝ վիրավորական նյութ ներկայացնելը կանխելու կամ պատժելու միջոցով, ինչն ի զորու կլինի հետ պահել հավատացյալներին իրենց հավատքը հեզմանքի միջոցով ներկայացնելուց կամ դավանելուց: Արտահայտվելու ազատությանն առնչվող 10-րդ հոդվածի շրջանակում, ի վերջո, ներկայացնում են գաղափարներ, որոնք «վիրավորում, զարմացնում կամ խանգարում են» և, ցանկացած դեպքում, բազմակարծական հասարակության պահպանումը նույնպես պահանջում է, որպեսզի իրենց կրոնական հավատքը բացահայտորեն արտահայտողները միևնույն ժամանակ ընդունեն, որ իրենք քննադատությունից զերծ չեն կարող մնալ, և պետք է համակերպվեն այն մտքի հետ, որ այլոք հերքում են իրենց կրոնական հանգումունքները և տարածում են իրենց հավատքին թշնամական գաղափարներ: Այդուհանդերձ, վիրավորական խոսքը, որը նպատակ ունի կամ գրեթե հրահրում է թշնամանք ընդդեմ հասարակության մի մասի, այսպես կոչված՝ «ատելության արտահայտման», հազիվ թե առաջ բերի որևէ պաշտպանություն, մասնավորապես՝ Կոնվենցիայի 17-րդ հոդվածի ներքո, որն արգելում է իրավունքների ոտնահարումը:

Այդուհանդերձ, դժվար է տարբերություն տեսնել վիրավորական խոսքի և այն բանի միջև, ինչը գրեթե անհայտ է: Առանձին անձանց կամ կազմակերպությունների կողմից նախահարձակ արտահայտությունների երկարատև տարածումը կարող է առաջ բերել պետության պատասխանատվություն, սակայն, մյուս կողմից՝ օրինական է, որ անձինք ազատ են քննադատելու կրոնական խմբերին, հատկապես, եթե քննադատությունը վերաբերում է նրանց գործունեության հավանական վտանգավոր բնույթին, և երբ դա տեղի է ունենում քաղաքական ֆորումում, որում սպասվում է պետական շահե-

րին վերաբերող հարցերի բաց քննարկում: Ստրասբուրգի դատարանն ընդունել է, որ 9-րդ հոդվածի ներքո երաշխավորված իրավունքների բնականոն իրականացումը կրոնական համոզմունքներ դավանողների կողմից ծայրահեղ դեպքում կարող է արդարացնել պետության գործողություններն ընդդեմ այնպիսի տեղեկատվության և գաղափարների, ինչպիսիք են պաշտամունքի առարկաների պատկերումը, որոնք աններելիորեն վիրավորական են և սրբապղծություն այլոց համար: Սակայն անհրաժեշտ է պատշաճ պատկերացում՝ համոզվելու համար, որ բազմակարծության պահանջը չի իրականանում ձեռնարկված միջոցների արդյունքում: Օրինակ, Օտտո-Պրեմիեգեր ինստիտուտն ընդդեմ Ավստրիայի գործով իշխանությունները բռնագրավել և կալանքի տակ էին դրել մի ֆիլմ, որը վիրավորանք էր պատճառել ռումինական կաթոլիկների հավատքին: 10-րդ հոդվածով նախատեսված արտահայտվելու ազատության երաշխիքը մեկնաբանելիս Եվրոպական դատարանը հաստատել է, որ պետությունը կարող էր իրավաչափորեն անհրաժեշտ համարել վարքագծի որոշակի ձևերի դեմ միջոցների ձեռնարկումը՝ կրոնական հավատքներ դավանողներին պաշտպանելու համար «կրոնական պաշտամունքի առարկաների սադրիչ կերպով պատկերման» հետևանքով վիրավորանքի ենթարկված հավատացյալների կրոնական զգացմունքները, որը կարող է դիտվել «հոգևոր հանդուրժողականության» որպես ժողովրդավարական հասարակության բնորոշ հատկանիշի, չարամիտ խախտում»: 9-րդ և 10-րդ հոդվածների միջև սերտ կապն էական էր.

Նրանք, ովքեր բացահայտորեն են արտահայտում իրենց կրոնը դավանելու ազատությունը, անկախ նրանից՝ պատկանում են կրոնական մեծամասնությանը, թե փոքրամասնությանը՝ ողջամիտ հիմքեր չունեն ակնկալելու, որ իրենք քննադատությունից զերծ կմնան: Նրանք պետք է հանդուրժողականություն ցուցաբերեն և համակերպվեն այն մտքի հետ, որ այլոք հերքում են իրենց կրոնական համոզմունքները և նույնիսկ տարածում են իրենց հավատքին թշնամական ուսմունքներ: Սակայն քննադատության կամ կրոնական համոզմունքների և ուսմունքների հերքման եղանակները կարող են առաջ բերել պետության պատասխանատվություն, եթե նա չի ապահովում 9-րդ հոդվածով բոլոր նրանց համար երաշխավորված իրավունքի բնականոն օգտագործումը, ովքեր հավատարիմ են մնում այդ ուսմունքներին և համոզմունքներին: Բացառիկ իրավիճակներում կրոնական համոզմունքների քննադատության կամ հերքման հետևանքը կարող է լինել այնպիսին, որ այն կխոչընդոտի այդպիսի համոզմունքներին հավատարիմ մնալու կամ այդպիսիք արտահայտելու ազատությանը:

Նմանապես, Ռւինգրովն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով Ստրասբուրգի դատարանը մերժել է 10-րդ հոդվածի ներքո բերված գանգատը՝ կապված տեսագրումը մերժելու հետ, որը համարվել է սրբապղծություն ներպետական իշխանությունների կողմից՝ այն հիմքով, որ ան-

հիմն չի եղել ընդունել, որ արտահայտվելու ազատությանը միջամտելը կարող է արդարացված համարվել քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանության համար: Այս գործերը հոգուտ այն ենթադրության են, որ պետությունը պետք է քայլեր ձեռնարկի ընդդեմ արտահայտվելու իրավունքի, որն անհիմն վիրավորական է: Այս երկու գործերում կարևորն ավելի շուտ այն միջոցն է, որով արտահայտվել են կարծիքները, քան բուն կարծիքների բովանդակությունը: Այդուհանդերձ, այնպիսի գործում, ինչպիսին է վերը քննարկված Մյորֆին ընդդեմ Իռլանդիայի գործը, կարող է անհրաժեշտ լինել իրականացնել սահմանափակումներ ազատ արտահայտվելու նկատմամբ նույնիսկ այն պարագայում, երբ դժվար է ընդունել, որ ցանկացած վիրավորանք կարող էր ընդունվել այլ կերպ, քան սովորական ճանաչում, որը մեկ այլ կրոնի կամ կրոնական համոզմունքի մեկնաբանություն էր: Նաև ոչ բոլոր վիրավորական համարվող արտահայտություններն են հարված հասցնում կամ վիրավորում կրոնական համայնքի անդամների զգացմունքները, կարող են (կամ պետք է) դուրս լինել 10-րդ հոդվածով նախատեսված պաշտպանության ոլորտից: Ըստ էության, պատշաճ կլինի, որպեսզի 9-րդ հոդվածով նախատեսված ցանկացած պաշտպանություն սահմանափակվի նրանով, ինչ համարվում է «հանդուրժողականության ոգու չարամիտ խախտում»:

Բժշկական օգնության հարցեր. 8-րդ հոդված

Երբեմն ներպետական դատարանները հանդիպում են այնպիսի դեպքերի, երբ անբավարար է եղել անհրաժեշտ բժշկական օգնությունը, որը բացատրվում է համոզմունքների կամ կրոնի հիման վրա (օրինակ, արյան փոխներարկում պահանջող գործողությունները): Շատ ներպետական իրավական համակարգեր ճանաչում և հարգում են չափահաս անձի մեդիսունակ բացարձակ իրավունքը՝ կայացնել որոշումներ, որոնք առնչվում են բժշկական բուժմանը, ներառյալ բուժում չստանալն ընտրելու իրավունքը, նույնիսկ երբ դա կարող է առաջացնել ռիսկ կյանքի համար: Նմանապես, ինքնուրույնության և ինքնորոշման այս սկզբունքը ճանաչվում է 8-րդ հոդվածով: Բժշկական օգնության սահմաններում կոնկրետ բուժումից հրաժարվելը պետք է անխուսափելիորեն հանգեցնի վերջնական հետևանքի, քանի որ բժշկական օգնություն ցուցաբերելը՝ առանց չափահաս մեդիսունակ անձի համաձայնության, կազդի անձի ֆիզիկական ազատության վրա՝ Կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածի 1-ին մասով նախատեսված իրավունքները ներառելու միջոցով: Այս սահմաններում անձնական որոշում կայացնելը՝ հիմնված անձնական համոզմունքների կամ հավատքի վրա, թվում է, թե չի ոտնահարվում: Նաև, 8-րդ հոդվածը ներառում է ծնողների պարտականությունների իրականացումը, ներառյալ իրենց երեխաների դաստիարակու-

թյանն առնչվող որոշումներ կայացնելու իրավունքը, դարձյալ ներառելով բժշկական օգնությանն առնչվող որոշումները: Չնայած պրակտիկայում այս խնդրի առնչությամբ դիտարկումները քիչ են, սկզբունքը, թվում է, առաջարկում է, որպեսզի այս ինքնորոշումը ենթարկվի պատշաճ սահմանափակումների՝ երեխաների առողջությունը պաշտպանելու նպատակով, հատկապես, երբ առկա է կյանքին սպառնացող վտանգ, և եթե հակառակ դիրքորոշումները (և հատկապես, կյանքը պաշտպանելուն ուղղված պետության դրական պարտականությունը) սերտորեն կապված են միմյանց հետ: Պետության միջամտության համար կարող է առաջանալ նմանատիպ հարց՝ կապված այն չափահաս անձանց հետ, ում առողջական վիճակը դարձնում է նրանց կամ ենթակա անտեղի ճնշման, կամ այնպիսին, որ չեն կարող համարվել լիիրավ՝ կայացնելու որոշումներ՝ կապված իրենց բուժման հետ:

Կրոնի կամ հանգումունքի վրա հիմնված՝ Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքներն իրականացնելու խտրականության արգելում. 14-րդ հոդված

Ստքի, խոճի և դավանանքի ազատությունն ամրապնդվում է 14-րդ հոդվածով նախատեսված՝ կրոնական կամ քաղաքական դիրքորոշման հիմքով խտրականությունների արգելմամբ: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը երբեմն առնչվել է այնպիսի դիմումների, որոնցում վիճարկվում է այն, որ անձը ենթարկվել է խտրական վերաբերմունքի կրոնի կամ հանգումունքի հիմքով: Խտրականության բացառման սկզբունքն արտահայտված է Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածում:

Կոնվենցիայով նախատեսված իրավունքների և ազատությունների իրականացումը պետք է պաշտպանվի առանց խտրականության՝ հիմնված սեռի, ռասայի, գույնի, լեզվի, կրոնի, քաղաքական կամ այլ հայացքների, ազգության կամ սոցիալական ծագման, ազգային փոքրամասնության պատկանելու, գույքի, ծննդի կամ այլ կարգավիճակի վրա:

Խտրականության արգելման համար հիմքերի ցանկը որակվում է որպես «ցանկացած հիմքով, ինչպիսին է» նախադասությամբ, ինչը ոչ թե սպառիչ է, այլ պարզապես բացատրական: Այդուհանդերձ, խտրականությունը պետք է հիմնված լինի անձնական հատկանիշների, այլ ոչ թե, օրինակ, աշխարհագրական վայրի վրա: Իր եզրույթներից զատ, 14-րդ հոդվածը չի նախատեսում որևէ ազատ կամ հիմնարար իրավունք, այլ, ավելի շուտ, արտահայտում է սկզբունք, որը պետք է իրականացվի՝ կապված այլ դրույթներով նախատեսված հիմնարար իրավունքների հետ: Այդպիսով, այս դրույթը կարող է առաջանալ միայն Կոնվենցիայում կամ արձանագրություններից մեկում պարունակվող մեկ կամ մի քանի հիմնարար երաշխիքների կապակցությամբ: Այդուհանդերձ, 14-րդ հոդ-

վածն ունի հիմնարար նշանակություն, քանի որ կոնկրետ իրավունքին խոչընդոտելը, որը չի համարվում իրավունքը խախտող, այդուհանդերձ, կարող է համարվել այդպիսին, երբ դիտվում է 14-րդ հոդվածի հետ համատեղ: Նախևառաջ, դիմողը պետք է հիմնավորի, որ առկա է իրավիճակ, որը համեմատելի է իր սեփական դրության հետ, այն է՝ դիմողը տարբեր ճանապարհներով ենթարկվել է համապատասխան համեմատությունների: Մարդասիրական համոզմունքներ ունեցող անձի դրությունը, ով ցանկանում է օգտագործել իր ձեռք բերած գիտելիքներն այլոց ծառայելու նպատակով, նման չէ, օրինակ, կրոնական պաշտոն կրողին: Եթե նման իրադրությունը համեմատելի է, ապա առկա հարցը կլինի՝ արդյոք իրենց նկատմամբ վերաբերմունքի տարբերությունն ունի արդարացում, որն ինչպես օբյեկտիվ է, այնպես էլ հիմնավոր: Այսպես, այն պարզելու պարտականությունը դրված է պետության վրա: Այդպիսով, վերաբերմունքի տարբերությունն ինքնին խտրական չէ՝ 14-րդ հոդվածի իմաստով, սակայն կհամարվի այդպիսին, եթե այն չի հետապնդում օրինական շահ, կամ եթե չկա համապատասխանության հիմնավոր կապ գործադրված միջոցների և հետապնդվող նպատակի միջև:

Ըստ Ալուժերը և Կաբալերոն ընդդեմ Իսպանիայի գործի՝ հարկատուները բողոքել են, որ չեն կարողացել մուծել իրենց վճարումների մի մասը իրենց սեփական կրոնական միավորումներին աջակցելու համար, և որ դա առաջացրել է խտրական վերաբերմունք: Ստրասբուրգի դատարանը գտնում է, որ «կրոնի ազատությունն իրավունք չի տալիս եկեղեցիներին կամ դրանց անդամներին ունենալու այլ հարկատուներից տարբերվող հարկատվական կարգավիճակ»: Այդուհանդերձ, երբ առկա են նման համաձայնություններ կամ պայմանավորվածություններ, դա «ըստ էության, չի հակասում Կոնվենցիայի 9-րդ և 14-րդ հոդվածներին, որոնք նախատեսված են վկայակոչելու, որ առկա է օբյեկտիվ և հիմնավոր արդարացում վերաբերմունքում առկա տարբերության համար, և որ նման համաձայնություններ կարող են նախատեսվել այլ եկեղեցիների կողմից, որոնք կամենում են վարվել այդպես»: Այս դեպքում, քանի որ այդպիսի եկեղեցիները երբևէ չեն կամեցել ձեռք բերել համաձայնություն կամ փնտրել նման համաձայնություն, դիմողի դիմումը կմերժվի անհիմն լինելու պատճառով:

Կրոնական կամ պաշտպանվող այլ համոզմունքի կամ կարծիքի հիման վրա խտրական վերաբերմունքին առնչվող զանգատների լուծման հարցում, այդպիսով, պահանջվում է որոշակի ուշադրություն: Գործնականում Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիան հաճախ կմերժի դիտարկել խտրականությանը վերաբերող որևէ զանգատ՝ 14-րդ հոդվածի շրջանակներում, երբ արդեն իսկ հիմնավորվել է, որ տեղի է ունեցել հիմնարար սկզբունքի խախտում, ինչն ունեցել է հիմնովին նույն նպատակը: Եթե անհրաժեշտ է որևէ փաստարկ քննարկել 14-րդ հոդվա-

ծի ներքո, անհրաժեշտ կլինի որոշել ամենապատշաճ հիմնարար երաշխիքը, որով պետք է լուծել բողոքը, քանի որ Դատարանի պրակտիկան ցույց է տալիս, որ կրոնի կամ համոզմունքի հիմքերով խտրականության հարցը կարող է լավագույնս լուծվել 14-րդ հոդվածը ոչ թե 9-րդ հոդվածի, այլ մյուս հիմնարար դրույթների հետ համատեղ դիտարկելով:

Որոշ գործեր առաջ են բերել երեխայի նկատմամբ խնամակալություն՝ հիմնվելով կրոնական համոզմունքի վրա: Հոֆմանն ընդդեմ Ավստրիայի գործով, օրինակ, դիմողին մերժել են երեխայի նկատմամբ խնամակալության հարցում՝ Եհովայի վկաներին միանալու պատճառով: Թեև Ստրասբուրգի դատարանը գտել է, որ ներպետական դատարանի համար անընդունելի է կայացնել որոշում կրոնական տարբերությունների հիման վրա, ինչը տեղի է ունեցել 8-րդ և 14-րդ հոդվածների ներքո, քանի որ այն վերաբերել է երեխայի նկատմամբ խնամակալության հարցն ընտանեկան կյանքի տեսակետից պարզելուն: Պալաու-Մարթինեզն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով 8-րդ հոդվածի խախտումը, 14-րդ հոդվածի հետ զուգակցված, նույնպես հիմնավորվել է՝ կապված որոշման հետ, որը վերաբերել է երեխայի նկատմամբ հոգ տանելուն, ինչը հետևել է բաժանմանը: Բնորոշումը տրվել է «երեխաների դաստիարակությանը վերաբերող սկզբունքների տարածված և խիստ մոտեցմանը», որը ենթադրաբար իրականացվում է Եհովայի վկաների կողմից: Չնայած դա կարող է լինել համապատասխան հանգամանք, այն չի կարող բավարար լինել «ուղղակի, կոնկրետ ապացույցի բացակայության պայմաններում, որը ցույց է տալիս դիմողի կրոնի ազդեցությունն իր երեխայի դաստիարակության և առօրյա կյանքի վրա»՝ դիմողի կողմից ներկայացված սոցիալական հարցում կատարելը մերժելու լույսի ներքո: Ոչ էլ հատուկ կրոններ ղավանելու հարցը լիովին լուծվում է երեխաների խնամակալության դեպքում, սակայն հստակորեն սահմանվում է, որ մնան մոտեցումները պետք է դրսևորվեն որոշակի զուլապորությամբ:

Երբ եկեղեցին իրավասու է մասնակցելու իրավաբանական քննության՝ իր շահերը պաշտպանելու նպատակով, այն սահմանափակվում է ներպետական իրավունքով: Հարց կարող է առաջանալ նաև 6-րդ հոդվածով նախատեսված դատարանի մատչելիության երաշխիքի առումով, հատկապես, երբ որևէ սահմանափակում չկա այլ կրոնական մարմինների համար: Կանեայի կաթոլիկ եկեղեցին ընդդեմ Հունաստանի գործով դիմող եկեղեցին չի կարողացել մասնակցել իրավաբանական քննությանը՝ իր սեփականության իրավունքը պաշտպանելու նպատակով, չնայած ուղղափառ եկեղեցին և հրեաների միավորումը կարող էին դա անել: Քանի որ խնդիրը հիմնականում վերաբերում էր քաղաքացիական իրավունքներն իրականացնելու նպատակով դատարան դիմելուն, և որ չկար որևէ օբյեկտիվ և հիմնավոր արդարացում այդ խտրական վերաբերմունքի համար, Ստրասբուրգի դատարանը գտավ, որ տեղի է ունեցել 14-րդ

հողվածի՝ 6-րդ հողվածի 1-ին մասի հետ զուգակցված, խախտում:

Կրոնական համոզմունքները կարող են նաև առաջացնել խտրական վերաբերմունքի առնչությամբ դիրքորոշումներ, և կարող են առաջացնել խնդիրներ 9-րդ հողվածի ներքո կամ այդ հողվածի ներքո՝ 14-րդ հողվածի հետ համատեղ: Թրինենոսն ընդդեմ Յունաստանի գործով, որը վերաբերում է մի անձի, ում մերժել են տալ հաշվապահի արտոնագիր (լիցենզիա) քրեական հանցագործության համար դատապարտման պատճառով: Դատապարտումն առաջ է եկել ընդհանուր զորակոչի ժամանակահատվածում զինվորական համազգեստ կրելուց հրաժարվելու պատճառով, սակայն կապված իր կրոնական համոզմունքների հետ՝ որպես եհովայի վկա: Ստրասբուրգի դատարանը նշել է, որ չնայած մասնագիտություն ունենալը չի ներառվում Կոնվենցիայում, այն զանգատը դիտում է որպես խտրականություն կրոնի ազատությունն իրականացնելու հիմքով: Չնայած պետությունները կարող էին օրինական ճանապարհով բացառել որոշ հանցավոր անձանց կողմից տարբեր մասնագիտություններ զբաղեցնելը, քննարկվող դատապարտումը չէր կարող իրենից ներկայացնել անպատկառություն կամ բարոյազրկություն: Այդ իսկ պատճառով դիմողի նկատմամբ վերաբերմունքը չի ունեցել օրինական նպատակ և եղել է անտեղի պատժամիջոց՝ որպես լրացուցիչ իր կրած ազատազրկման հետ մեկտեղ: Յանապատասխանաբար, տեղի է ունեցել 14-րդ հողվածի խախտում՝ 9-րդ հողվածի հետ զուգակցված: Այս վճռի տեքստում Ստրասբուրգի դատարանը նշում է, որ պետությունները կարող են իսկապես ունենալ դրական պարտականություն՝ տարբեր վերաբերմունք ցուցաբերելու անձանց նկատմամբ որոշակի իրադրությունում: Այսպես, այդ խտրականությունը կարող է առաջանալ նաև այն ժամանակ, երբ միևնույն վերաբերմունքը ցուցաբերվում է անձանց նկատմամբ, որոնցից մեկը պետք է որ արժանանար այլ վերաբերմունքի:

Դատարանը դեռևս գտնում է, որ 14-րդ հողվածի ներքո իրավունքը, որը չպետք է խախտվի՝ կապված Կոնվենցիայով երաշխավորվող իրավունքների իրականացման հետ, խախտվում է, երբ պետությունները տարբեր վերաբերմունք են դրսևորում անձանց նկատմամբ նմանատիպ իրավիճակներում, առանց ներկայացնելու օբյեկտիվ և հիմնավոր արդարացում: Այդուհանդերձ, Դատարանը գտնում է, որ դա չի հանդիսանում 14-րդ հողվածի խախտումն արգելող միակ տեսակետը: Կոնվենցիայով երաշխավորված իրավունքներն իրականացնելիս՝ խախտման ոչ ենթակա իրավունքը նույնպես խախտվում է, երբ պետությունները, առանց օբյեկտիվ և հիմնավոր արդարացման, տարբեր կերպ չեն վերաբերվում անձանց, ովքեր գտնվում են էապես տարբեր իրավիճակներում ...:

Դատարանը գտնում է, որ որպես սկզբունքի հարց՝ պետություններն ունեն օրինական շահ՝ որոշ հանցագործների հաշվապահի արտոնագիր (լիցենզիա) չտալու համար: Այդուհանդերձ, Դատարանը նաև գտնում է,

որ, ի տարբերություն լուրջ քրեական հանցագործությունների համար դատապարտման, կրոնական կամ փիլիսոփայական հիմնավորմամբ զինվորական համազգեստ կրելուց հրաժարվելը չի կարող առաջացնել որևէ անպատկառություն կամ բարոյազրկություն, որպեսզի կասկածի տակ դրվի հանցագործի կարողությունն զբաղեցնելու այս պաշտոնը: Դիմողին այն հիմքով մերժելը, ըստ որի՝ վերջինս չի համապատասխանում տվյալ պաշտոնին, այդ իսկ պատճառով արդարացված չէր:

Եիշտ է, իշխանությունները չեն ունեցել որևէ իրավաչափ նպատակ, բացի դիմողին հաշվապահի արտոնագիր (լիցենզիա) տալը մերժելուց ... Տվյալ գործով Դատարանը գտել է, որ պետությունն է ընդունել օրենսդրությունը, որը խախտել է դիմողի իրավունքը, ինչը չպետք է խախտվեր Կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածի ներքո իր իրավունքների իրականացման կապակցությամբ: Այդ պետությունն այդպես է վարվել՝ առանց սահմանելու համապատասխան բացառություններ այն կանոնից, որը խոչընդոտում է լուրջ հանցագործություններ կատարած անձանց կողմից արտոնագրված (լիցենզավորված) հաշվապահի պաշտոն զբաղեցնելուն:

Եկեղեցական մարմինների կողմից ընդունված որոշումների պետական ճանաչումը. 6-րդ հոդված

Երբեմն Ստրասբուրգի դատարանը կոչված է լուծելու հարցեր, որոնք առաջանում են կրոնական մարմինների որոշումների քաղաքացիական իրականացումից, որոնք առնչվում են 6-րդ հոդվածով նախատեսված արդար դատաքննության երաշխիքին: Նման հարցեր լուծելիս՝ այն կարող է իրականացնել մեկնաբանման ընդհանուր սկզբունքները: Պելեգրինին ընդդեմ Իտալիայի գործով դիմողը վիճարկել է քննությունները, որոնք հանգեցրել են Վատիկանի դատարանի կողմից ամուսնությունը չեղյալ ճանաչելուն, ինչն իտալական դատարանների կողմից ճանաչվել է իրավաբանական հետևանք ունեցող: Գլխավոր հարցը կայանում էր նրանում՝ թե արդյոք ներպետական դատարանները պատշաճ կերպով են ստուգել, թե 6-րդ հոդվածի երաշխիքները պահպանվել են եկեղեցու կողմից իրականացված քննության ժամանակ՝ մինչև իշխանություններին որոշում կայացնելու հնարավորություն ընձեռելը: Չնայած Ստրասբուրգի դատարանը գտել է, որ իտալական դատարանները չեն ապահովել եկեղեցական քննություններում պատշաճ դատաքննություն դիմողի համար՝ մինչև իշխանություններին եկեղեցական դատարանի կայացրած վճիռն իրականացնելու իրավունք տալը, անհրաժեշտ է վերահսկողություն, երբ որոշումը, որն իշխանությունները պետք է իրականացնեն, համարվում է երկրի դատարաններից բխող, ինչը չի պահպանել Կոնվենցիան, համապատասխանաբար, տեղի է ունեցել 6-րդ հոդվածի խախտում:

Եզրակացություն

Մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը մարդու կարևորագույն իրավունքն է: Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի (և նախկին՝ Մարդու իրավունքների եվրոպական հանձնաժողովի) պրակտիկան մեծապես հաստատում է 9-րդ հոդվածով նախատեսված արժեքների կարևորությունը: Այս հիմնարար սկզբունքների և գաղափարների պատշաճ զմայնատունը շատ կարևոր է: Մասնավորապես, մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը պետք է դիտվի որպես ժողովրդավարական հասարակությունում երկխոսությանն ու դրա զարգացմանը և բազմակարծության գաղափարին նպաստող հանգամանք: Դրա երկու տեսակետները՝ անձնական և կոլեկտիվ, խիստ կարևոր են: Այս ազատությունը՝ «իր կրոնական տեսակետով, հանդիսանում է ամենաեական տարրերից մեկը, ինչը կոչված է ձևավորելու հավատացյալների անձը և նրանց կյանքի հայեցակարգը, սակայն այն բավականին մեծ արժեք ունի աթեիստների, ագնոստիկների, սկեպտիկների և անհավատների համար: Ժողովրդավարական հասարակությունից անխզելի բազմակարծությունը, որը ձեռք է բերվել դարերի ընթացքում, կախված է դրանից»: Նաև, կրոնական համայնքների ինքնավար գոյությունը պարտադիր է ժողովրդավարական հասարակության համար ... Այստեղ կարևորը բազմակարծության առկայությունն է և ժողովրդավարության պատշաճ գոյությունը, որի սկզբունքային հատկանիշներից մեկը պետության խնդիրները երկխոսության ճանապարհով լուծելու հնարավորության ընձեռումն է: Այլ կերպ ասած, անձի համոզմունքների պաշտպանությունը պետք է խրախուսի, այլ ոչ թե թուլացնի այլոց համոզմունքների նկատմամբ փոխադարձ հարգանքն ու հանդուրժողականությունը: Այդպիսով, պետության պարտականություններն ավելի հեռու են գնում պարզապես 9-րդ հոդվածով նախատեսված իրավունքները խախտելուց խուսափելու հարցում, և դրույթը կարող է նաև օգնել պետական իշխանություններին դրական միջոցներ ձեռնարկել՝ ապահովելու, որպեսզի իրավունքն արդյունավետ իրականացվի: Մյուս կողմից, բազմակարծության շահերը միևնույն ժամանակ պարտադրում են, որպեսզի այդ կրոնական համոզմունքները դավանողները ողջամիտ հիմքեր չունենան ակնկալելու, որպեսզի իրենց այդ համոզմունքները պաշտպանվեն բոլոր տեսակի քննադատություններից, և պետք է «հանդուրժողականություն ցուցաբերեն և հանակերպվեն այն մտքի հետ, որ այլոց հերքում են իրենց կրոնական համոզմունքները, և նույնիսկ տարածում են իրենց հավատքին թշնամական ուսմունքներ»:

Մրցող դիրքորոշումների համաձայնեցումը 9-րդ հոդվածի գլխավոր

խնդիրն է, սակայն հանդիսանում է Ստրասբուրգի Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի հսկողության առարկան, որն իրականացվում է լավ կազմված ցանկի միջոցով: Մասնավորապես, ցանկացած միջամտություն պետք է կապված լինի օրենքի հետ՝ պետական շահից ելնելով, և պետք է ներկայացվի որպես «անհրաժեշտ ժողովրդավարական հասարակությունում»: Դա հանդիսանում է թեստի վերջին տեսակետը, որը հաճախ ամենաբարդն է: Իրականացումը պահանջում է կարևորագույն դերի պատշաճ գնահատում, որն ունի մտքի, խղճի և կրոնի ազատությունը ժողովրդավարական հասարակությունում, և անձի կրոնական ու փիլիսոփայական համոզմունքների կարևորության ընդունումը: Մյուս կողմից, միջազգային դատարանների գնահատականը կարող է չլինել այնքան արդյունավետ, որքան ներպետական իշխանությունների նման գնահատականը, և, այդպիսով, համեմատաբար լայն «գնահատման պարտականությունը», որ դրված է տեղական որոշում ընդունողների վրա, տարբեր է Ստրասբուրգի դատարանի տարբեր վճիռներում: Չնայած դա իրոք կարող է լինել միջազգային աստիճանի համար սահմանափակումների պատշաճ դոկտրինա, այնուամենայնիվ, չի նշանակում, որ նույնը պետք է տեղի ունենա ներպետական մակարդակում: Պատճառների խիստ ստուգումը, որոնք ներկայացվել են ինչպես անհատների, այնպես էլ ընդհանուր առմամբ հասարակության համար հիմնարար նշանակություն ունեցող այս իրավունքին միջամտության համար, կօգնի պաշտպանել բազմակարծությունը և բազմազանությունը, որոնք անհրաժեշտ են մարդու տեղեկացվածության և հասարակությունում անհատի տեղն ըմբռնելու համար՝ առավել լայն բարոյականության և հոգևոր աշխարհայեցողության շրջանակներում:

Ստքի, խղճի և կրոնի ազատությունը հարգելու սկզբունքն այժմ կարող է դիտվել որպես ժողովրդավարական հասարակության համար նախապայման, սակայն ձևը, որով այն պաշտպանվում է եվրոպական պետություններում, համապատասխանաբար, տարբեր է: Գոյություն չունի եվրոպական չափորոշիչ «ծրագիր»: Ներպետական մակարդակում դարձյալ առկա են խիստ տարբեր սահմանադրական և իրավական կարգավորումներ, որոնք արտացոլում են եվրոպական հարուստ պատմությունը, ազգային առանձնահատկությունները և անձնական համոզմունքը: Աշխարհիկությունը (սեքյուլարիզմը) հանդիսանում է սահմանադրական սկզբունք որոշ պետություններում: Մյուսներում մեկ կոնկրետ կրոն կարող է ունենալ հաստատված եկեղեցու կարգավիճակ, սակայն այդպիսի ճանաչումը կարող է տարբեր լինել: Տարբեր տեղերում կոնկրետ կրոնական համայնքները կարող են ունենալ կոնկրետ ֆինանսական արտոնություններ՝ հարկային արտոնությունների կամ բարեգործական կարգավիճակի ճանաչման միջոցով: Այս հարաբերությունը կրոնի և պե-

տության միջև հաճախ արտահայտում է տեղական սովորույթը և գործնական նպատակահարմարությունը: Քանի որ առկա են փոքրամասնությունների համոզմունքներ, կրոնական հանդուրժողականությունը դարերի ընթացքում որոշ եվրոպական երկրներում եղել է կիրառելի քաղաքական սկզբունք: Այլ երկրներում դա կարող է ունենալ առավել նոր աղբյուրներ: Յուրաքանչյուր հասարակությունում, այդուհանդերձ, հանրության՝ փոքրամասնությունների անդամները կարող են իրենց զգալ մեկուսացված՝ կապված համոզմունքների հետ:

Թե ինչպես է Դատարանը հասել 9-րդ հոդվածի և սահմանված երաշխիքների մեկնաբանմանը, կախված է քննարկվող կոնկրետ գործի շրջանակներից: Թվում է, այն ավելի պատրաստական է քննարկում իրավական անհատականությունը ճանաչելը մերժելուն վերաբերող հարցերը և դրանց հետևանքները (ներառյալ այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են դատարանի մատչելիության, սեփականության պաշտպանության վերաբերյալ զանգատներ ներկայացնելու անկարողությունը), քան այն հարցերը, որոնք համարվում են կրոնական կամ փիլիսոփայական համոզմունքներ (օրինակ՝ զինվորական ծառայությունից գիտակցաբար խուսափելը, կրոնական սուրբ օրերի խորհուրդը պահելը և հոգեորսությունը): Աշխատավայրն արժանանում է համեմատաբար նվազ պաշտպանության, քան դասասենյակը (եթե դա իրականանում է կրոնական խորհրդամիջերի օգտագործմամբ): Forum internum-ը բավականին անձեռնմխելի է, սակայն հասարակական բնագավառն առավել փոքր է՝ կապված սահմանափակման թեստի հետ, որի նպատակն է պարզել այն, ինչն առաջ է բերում կրոնի «դավանում»՝ մրցակցող շահերը հաշվի առնելու հետ մեկտեղ: Պետության համար ավելի դյուրին է արդարացնել հեռուստատեսությամբ, քան ավետարանականուհիների կողմից դռնից դուռ իրականացվող քարոզչությամբ կրոնական գովազդի սահմանափակումները, չնայած ունկնդրի համար գերադասելի է գործ ունենալ առաջին, քան երկրորդ տարբերակի հետ:

Ոչ մեծ պրակտիկան թերևս օրինաչափ է, քանի որ այն որոշ չափով արտացոլում է ներպետական գնահատականներին հատկանշական բազմազանությունը: Կրոնական և փիլիսոփայական շարժումները, որոնք ձևավորել են եվրոպական քաղաքակրթությունը, կարող են, իրոք, դիտվել մարդկանց մտավոր և հոգևոր կյանքի առնչությամբ՝ որպես մեծ ազդեցություն ունեցող տարրական ուժեր, որ հասել են մինչև մայրցամաքների աշխարհագրական առանձնահատկությունների: Չնայած առկա է «Քրիստենդոմի» հոմանիշը, Եվրոպան տարբեր ժամանակներում և տարբեր աստիճանի ունեցել է այլ կրոնների՝ ներառյալ հուդայիզմի և իսլամի, ազդեցությունը: Փոխադարձաբար, գաղափարների և փիլիսոփայության առնչությամբ մայրցամաքի ներդրումները եղել են մեծածավալ՝

այնպիսի առանձին մտավորականների միջոցով, ինչպիսիք են Պլատոնը, Արիստոտելը, Յունը և Կանտը՝ կրոնական և փիլիսոփայական ընթերցանան մեջ մեծ փոփոխություններ կատարելու միջոցով, օրինակ, վերածննդի, ռեֆորմացիայի և կրթության: Այն, որ «Եվրոպան» իսկապես մեծապես պաշտպանում է հանոգմունքների առաջանալը, արժեքների համակարգերը և վերաբերմունքները, տեղի է ունեցել դարերի ընթացքում՝ կոնկրետ հիմնարար ազատությունների, մասնավորապես՝ մտքի, արտահայտվելու և միավորվելու ազատությունների միջոցով: Մինչ այժմ այս մտավոր գործընթացների արդյունքը ոչ միշտ է եղել դրական: Բազմակարծությունը, հանդուրժողականությունը, հանոգմունքը և աշխարհիկությունը (սեքյուլարիզմը) այժմ կարող են դիտվել որպես եվրոպական հասարակությունում գոյություն ունեցող, սակայն դա ոչ միշտ է այդպես եղել: Կրոնը և ազգայնամոլությունը (մացիոնալիզմը) և անձանց խմբերը գուցե եղել են սերտորեն կապակցված, տարբեր ժամանակներում և տարբեր ճանապարհներով կրոնական անհանդուրժողականությունը և հետապնդումները վնաս են հասցրել մայրցամաքին, չնայած վերջերս ծայրահեղականությունը կոնկրետ քաղաքական դոկտրինաների հետ համատեղ առաջացրել է մարդու իրավունքների լուրջ և շարունակական խախտումներ: Պատմության դասերը ցույց են տալիս, որ այս հիմնարար ազատությունները շատ կարևոր են, սակայն անհրաժեշտաբար երբեմն ենթարկվում են սահմանափակումների:

Անցյալի այս դասերն օգնում են առաջարկել, թե ինչպես կարելի է լավագույնս լուծել արդի կարևոր խնդիրները, որոշ ժամանակով Եվրոպան դարձել էր ոչ եկեղեցական հասարակություն՝ քսաներորդ դարի վերջերին, ֆունդամենտալիզմն այժմ մեծ իրադարձություն է քսանմեկերորդում: Եվրոպայով մեկ կրոնը կարող է լինել քողարկված ուժ որոշ ժամանակով, սակայն այժմ դա մեկն է, որ վերծանվում է: Ներպետական մարմիններն անընդմեջ պետք է ապահովեն շատացող տարբեր կրոնների համաձայնեցվածությունը մի շարք հարցերի միջոցով, որոնք ներառում են կրթությունը, բժշկական օգնությունը՝ ծրագրելով հսկողությունը և պետական աշխատանքը: Հատկապես կրոնական ծրագրային հայտարարություններ առաջարկող քաղաքական ուժերի հայտնվելով միաժամանակ առաջացած խնդիրները, կրոնական անհանդուրժողականության աճը մասամբ սկիզբ են դրել հանկարծակի բռնկումների, և հանրությունը գտնում է, որ կրոնական խորհրդանիշեր կրելը կարող է ազդեցություն ունենալ հասարակության միավորվածության վրա, բոլորը պահանջում են որոշակի գնահատական պետության պարտականությունների պատշաճության առնչությամբ:

Ազգային միջոցառումների այս արագ հաջորդափոխությունն այժմ պետք է դիտվի ժողովրդավարության պրիզմայի, օրենքի և մարդու իրա-

վունքների միջոցով: Սակայն Մարդու իրավունքների եվրոպական կոմ-
վենցիան չի նախատեսում խիստ պահանջների շարք: Այն պարզապես
նախատեսում է որոշ նվազագույն չափանիշներ, և՛ կրոնական սովոր-
ույթները, և՛ սահմանադրական միջոցառումների տարբերությունները,
որոնք ղեկավարում են եկեղեցին և պետությունը, կշարունակեն ձևավորել
նայրցամաք երկրապատկերի մի մասը՝ միշտ նախատեսելով, որ
պեսզի դրանք արդարացնեն Կոնվենցիայի ակնկալիքները: Այս բազմա-
զանությունն ընդունվում է Ստրասբուրգի դատարանի կողմից, և կրոնի
ու դավանանքի պատմական և քաղաքական համատեքստը միշտ ար-
տացուլված կլինի իր վճիռներում: Եվրոպան չունի ընդհանուր մոտեցում
կրոնի և պետության միջև փոխազդեցության հարցի լուծմանը, ինչն
առավել կարևոր է դրա համար: Մյուս կողմից, այն, ինչ այժմ ունի Եվրո-
պան, օրենքի վրա հիմնված երաշխիքների ամբողջությունն է, որն ամ-
րապնդում է անհատների և այնպիսի խմբերի դիրքերը, ինչպիսիք են
կրոնական միավորումները՝ մտքի, խղճի և կրոնի կապակցությամբ
իրենց գանգատները ներկայացնելու հարցում:

«Անտարես» իրադարակչաբոն
Երևան 0009, Մաշտոցի 50ա/1
Նեո.՝ +(374 10) 58 10 59, 56 15 26
Նեո./Ֆաբս՝ +(374 10) 58 76 69
antares@antares.am
www.antares.am